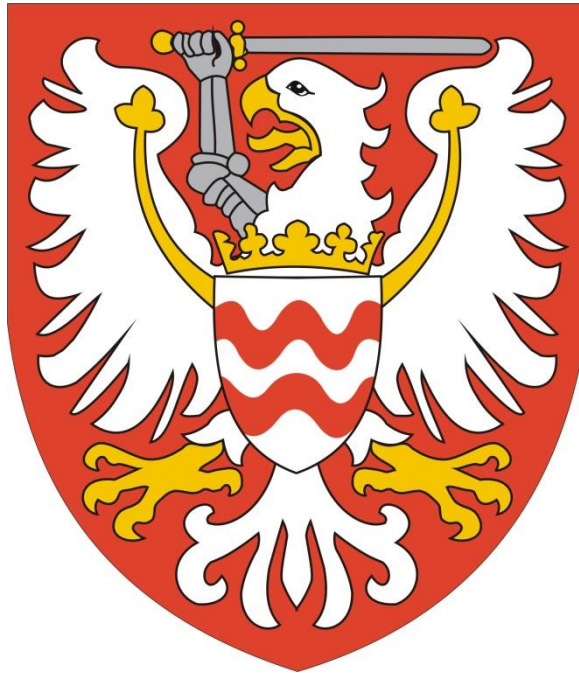

Załącznik do Uchwały Nr V /48/ 2024
Rady Powiatu Chełmińskiego
z dnia 26 listopada 2024 r.

POWIAT CHEŁMIŃSKI

**Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami
na lata 2024-2027**

Opracowanie:

*Anita Styczeń
inspektor ds. Promocji i Kultury
Starostwa Powiatowego w Chełmnie*

Chełmno, 2024 r.

Spis treści

1. WSTĘP	3
2. PODSTAWA PRAWNA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	4
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE	4
3.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej	4
3.2. Ustawa o samorządzie powiatowym	5
3.3. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	5
3.4. Akty wykonawcze wydane na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	7
3.5. Inne akty prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	8
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	10
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	10
4.1.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 ..	10
4.1.2. Uzupełnienie Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030.	11
4.1.3. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	11
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	12
4.2.1. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2021-2024	12
4.2.2. Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2030 – <i>Strategia Przyspieszenia 2030 +</i>	12
5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	13
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	13
5.1.1. Strategia Obszaru Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Chełmińskiego ..	13
5.1.2. Powiatowy Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Chełmińskiego na lata 2018-2021 z perspektywą do roku 2025.	13
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	14
5.2.1. Zarys historii obszaru powiatu	14

5.2.2. Krajobraz kulturowy	18
5.2.3. Zabytki nieruchome	22
5.2.4. Zabytki ruchome i w zasobach muzealnych	30
5.2.5. Zabytki archeologiczne	31
5.2.6. Dziedzictwo niematerialne.....	33
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	36
5.3.1. Wpis do rejestru zabytków.....	36
5.3.2. Uznanie za pomnik historii	45
5.3.3. Ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego	46
5.4. Ewidencja zabytków.....	48
5.5 Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	50
1. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (SWOT).	60
2. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	61
8. INSTRUMENTY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	64
9. WSPÓŁPRACA Z WOJEWÓDZKIM I MIEJSKIM KONSERWATOREM ZABYTKÓW	65
10. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	67
11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA.....	69
12. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ POWIAT CHEŁMIŃSKI ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW	69
ŹRÓDŁA.....	71
ZAŁĄCZNIKI.....	73
ZAŁĄCZNIK 1: Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	74
ZAŁĄCZNIK 2: Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.....	82
ZAŁĄCZNIK 3: Wykaz zabytków nieruchomych (architektury, budownictwa, cmentarzy i zieleni komponowana) wpisanych do rejestru zabytków ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków	82

1. WSTĘP

Materialne dziedzictwo kulturowe powiatu chełmińskiego stanowi potencjał, który w istotny sposób może przyczynić się do rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu, a tym samym poprawy życia lokalnej społeczności. Powinno być ono zatem przedmiotem szczególnej ochrony. Podobnie jak dziedzictwo niematerialne, które daje mieszkańcom poczucie więzi z rodzimą kulturą.

Przedmiotem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027 jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w ramach powiatu. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (T. j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292) jako dokument strategiczny Programu Opieki nad Zabytkami ma na celu przede wszystkim ukierunkować i zoptymalizować działania w zakresie ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego.

W niniejszym dokumencie określone zostały trzy priorytety wynikające z przeprowadzonej analizy stanu zabytków. Dotyczą one ochrony oraz promocji materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu, a także działań edukacyjnych i popularyzujących wiedzę o zabytkach. Dla realizacji założonych celów, określono kierunki, które mogą wykraczać poza czteroletnią perspektywę obowiązywania programu. W ramach przyjętych kierunków wyznaczono natomiast zadania, które Powiat planuje zrealizować m.in. w celu poprawy stanu zabytków oraz zwiększenia ich atrakcyjności dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych.

W programie wskazane zostały możliwości finansowania zadań ze źródeł zewnętrznych, w tym środków unijnych. Z uwagi na obowiązek sporządzania sprawozdań z realizacji programu opieki nad zabytkami, niniejszy dokument określa wskaźniki, które pozwolą rzetelnie ocenić wykonanie i efektywność założeń programowych.

Beneficjentami Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027, są nie tylko właściciele obiektów zabytkowych, ale przede wszystkim mieszkańcy powiatu, którzy bezpośrednio odczuwają efekty wdrażania zaplanowanych w programie zadań.

2. PODSTAWA PRAWNA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami, na wszystkich szczeblach samorządu terytorialnego, wynika bezpośrednio z Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (T. j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292). Zawarte w tej ustawie regulacje prawne dają wytyczne, również co do okresu obowiązywania programu, trybu jego przyjęcia oraz częstotliwości sporządzania sprawozdań.

W myśl art. 87 Zarząd Powiatu sporządza Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami obejmujący okres 4 lat i po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, program winien być zatwierdzony przez Radę Powiatu oraz opublikowany w Wojewódzkim Dzienniku Urzędowym. Z realizacji programu Zarząd Powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu.

Program Opieki nad Zabytkami ma w szczególności na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Najważniejszymi aktami prawnymi traktującymi o ochronie dziedzictwa narodowego są: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o samorządzie gminnym, powiatowym i wojewódzkim. Zawarte w nich regulacje prawne znajdują ścisłe powiązania z szeregiem innych aktów prawnych, które dotyczą bezpośrednio lub pośrednio ochrony zabytków w Polsce.

3.1. KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Najwyższą moc prawną w systemie źródeł prawa w Polsce ma Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

Konstytucja stanowi, że

Art. 5.

Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Art. 6

1. Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.

2. Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym.

Konstytucja wskazuje zatem, że jedną z kluczowych funkcji państwa jest ochrona dziedzictwa narodowego i wprowadza dwie zasady: upowszechniania dóbr kultury oraz zapewnienia równego dostępu do dóbr kultury, które stanowią źródło tożsamości Polaków. Co więcej, Konstytucja zobowiązuje do udzielania pomocy Polakom zamieszkałym poza granicami w zachowaniu ich związku z narodowym dziedzictwem kulturalnym.

3.2. USTAWA O SAMORZĄDZIE POWIATOWYM

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (T.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 107) w artyku 4 stanowi, że powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym, m.in. w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3.3. USTAWA O OCHRONIE ZABYTEKÓW I OPIECE NAD ZABYTEKAMI

Najważniejszym aktem prawnym traktującym o ochronie dziedzictwa narodowego jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (T.j. Dz. U. z 2024 r. poz.1292). Zawarte w niej normy prawne określają:

- 1) przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi,
- 2) zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- 3) zasady finansowania prac konserwatorskich i robót budowlanych przy zabytkach,
- 4) organizację organów ochrony zabytków.

W Ustawie uregulowane zostały podstawowe definicje związane z ochroną i opieką nad zabytkami.

W myśl art. 3 Ustawy, **zabytek** to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zgodnie z art. 4 **ochrona zabytków** polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem (art.5) sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl Ustawy, niezależnie od stanu zachowania, **ochronie i opiece podlegają:**

- 1) **zabytki nieruchome** będące, w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa,
 - d) dziełami budownictwa obronnego,
 - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f) cmentarzami,
 - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) **zabytki ruchome** będące, w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 Ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) **zabytki archeologiczne** będące, w szczególności:
 - a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać również nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Ochrona zabytków może przyjąć **formę**:

- 1) wpisu do rejestru zabytków;
- 2) uznania za pomnik historii;
- 3) utworzenia parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Zadania samorządu powiatowego wynikające z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- 1) opracowanie powiatowego programu opieki nad zabytkami i sporządzanie sprawozdań z jego realizacji (art. 87),
- 2) sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego samorząd powiatowy posiada tytuł prawny (art. 71),
- 3) ustanawianie na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków społecznego opiekuna zabytków, prowadzenie listy społecznych opiekunów, wydawanie legitymacji i zaświadczeń oraz cofanie takiego ustanowienia (art. 103 i 105),
- 4) w przypadku wystąpienia zagrożenia dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia, starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może wydać decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia (art. 50),
- 5) umieszczanie na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znaku informującego o tym, że zabytek podlega ochronie – zadanie fakultatywne (art. 12),
- 6) udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru – zadanie fakultatywne (art. 81),

Ponadto wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom i powiatom, a także związkom gmin i powiatów, położonym na terenie województwa (art. 96).

Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się również przy sporządzaniu i aktualizacji analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu (art. 18).

3.4. AKTY WYKONAWCZE WYDANE NA PODSTAWIE USTAWY O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI

Na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na dzień sporządzenia *Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027*, zostały wydane:

- 1) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (T.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2425),
- 2) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (T.j. Dz. U. z 2014 r. poz. 110),
- 3) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (T.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81 ze zm.),
- 4) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (T.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56)
- 5) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (T.j. Dz. U. z 2011 r., Nr 89, poz. 510),

6) Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (T.j.Dz. U. z 2019 r., poz. 1470),

7) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (T.j.Dz. U. z 2004 r., Nr 212, poz. 2153),

8) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (T.j. Dz. U. z 2004 r., Nr 124, poz. 1304 ze zm.),

9) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1901).

10) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (T.j. Dz. U. z 2004 r., Nr 75, poz. 706),

11) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (T.j. Dz. U. z 2004 r., Nr 71, poz. 650),

12) Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (T.j. Dz. U. z 2004 r., Nr 30, poz. 259).

3.5. INNE AKTY PRAWNE DOTYCZĄCE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

Wymienione w punktach 3.1 – 3.4 akty prawne są głównym źródłem norm dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Jednakże w wielu obowiązujących obecnie ustawach można znaleźć dodatkowe uregulowania dotyczące tej tematyki.

1) **Ustawa** z dnia 27 marca 2003 r. **o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (T.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1130).

Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej, a także zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy - przyjmując ład przestrzenny i zrównoważony rozwój za podstawę tych działań.

Zgodnie z Ustawą w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza (...) wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Ponadto wójt/burmistrz/prezydent miasta przystępując do sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gminy, musi uwzględniać uwarunkowania wynikające m.in. ze stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków. Po sporządzeniu projektu studium musi wystąpić o opinię do wojewódzkiego konserwatora zabytków. Podobne zasady obowiązują przy sporządzaniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz wydawaniu decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego.

2) **Ustawa** z dnia 7 lipca 1994 r. **Prawo budowlane** (T.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 725 z późn. zm.).

Prawo budowlane normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Ustawa ta jednak niejednokrotnie rozgranicza tryb postępowania dotyczący zwykłych obiektów budowlanych od trybu postępowania w sprawie zabytków.

Zapisy artykułu 29 ust. 2 pkt 1 zwalniają roboty budowlane, polegające na remoncie istniejących obiektów i urządzeń budowlanych, z obowiązku uzyskania pozwolenia na budowę, za wyjątkiem obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Podobnie, instalowanie tablic i urządzeń reklamowych nie

wymaga pozwolenia na budowę, z wyjątkiem usytuowanych na obiektach wpisanych do rejestru zabytków, w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 29 ust. 2 pkt 6). Zgodnie z art. 30 ust. 7 właściwy organ może nałożyć, w drodze decyzji, obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub spowodować pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków.

W rozdziale IV Ustawy dotyczącym postępowania poprzedzającego rozpoczęcie robót budowlanych, normy regulacyjne obejmujące zagadnienia ochrony zabytków zawarte są w artykule 39, które stanowią, że:

- a) prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- b) pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków, może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków;
- c) w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków;
- d) wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych.

3) **Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska** (T.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 54 z późn. zm.).

Ustawa określa zasady ochrony środowiska oraz warunki korzystania z jego zasobów, z uwzględnieniem wymagań zrównoważonego rozwoju, a w szczególności:

- a) zasady ustalania warunków ochrony zasobów środowiska, warunków wprowadzania substancji lub energii do środowiska oraz kosztów korzystania ze środowiska;
- b) obowiązki organów administracji;
- c) odpowiedzialność i sankcje.

W myśl art. 101, ochrona powierzchni ziemi polega na zachowaniu funkcji środowiskowych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, w tym między innymi zbioru dziedzictwa archeologicznego. W art. 400a ust. 1 Ustawy określono, że finansowanie ochrony środowiska i gospodarki wodnej obejmuje działania związane z utrzymaniem i zachowaniem parków oraz ogrodów, będących przedmiotem ochrony na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

4) **Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (T.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1336 z późn. zm.). Ustawa określa cele, zasady i formy ochrony przyrody żywej i nieożywionej oraz krajobrazu. Ochrona przyrody, w rozumieniu Ustawy, polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody.

5) **Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (T.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1145).

Ustawa określa m.in. zasady gospodarowania nieruchomościami stanowiącymi własność Skarbu Państwa oraz własność jednostek samorządu terytorialnego.

Zgodnie z art.13 ust. 4 sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Jeżeli przedmiotem umowy o oddanie nieruchomości gruntowej w użytkowanie wieczyste jest nieruchomość wpisana do rejestru zabytków, przy określaniu sposobu korzystania z tej nieruchomości można nałożyć, w razie potrzeby, na nabywcę obowiązek odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie (art. 29 ust. 2).

Trwały zarząd na rzecz jednostki organizacyjnej ustanawia właściwy organ, w drodze decyzji. W decyzji tej, w przypadku nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, można nałożyć na jednostkę organizacyjną obowiązek odbudowy lub remontu położonych na tej nieruchomości zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w decyzji (art. 45).

Ustawa daje również gminom prawo pierwokupu w przypadku sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości (art. 109).

6) **Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (T.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 87).

Działalność kulturalna w rozumieniu Ustawy polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury.

Do zadań państwa należy sprawowanie mecenatu nad działalnością kulturalną. Mecenat ten ma polegać na wspieraniu i promocji:

- a) twórczości,
- b) edukacji i oświaty kulturalnej,
- c) działań i inicjatyw kulturalnych
- d) opieki nad zabytkami.

Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, inni ministrowie i kierownicy urzędów centralnych w odniesieniu do podległych im ośrodków i instytucji kultury, a także jednostki samorządu terytorialnego, mogą przyznawać stypendia osobom zajmującym się twórczością artystyczną, upowszechnianiem kultury oraz opieką nad zabytkami. Stypendium to polega na przyznaniu środków finansowych osobom realizującym określone przedsięwzięcia w zakresie twórczości artystycznej, opieki nad zabytkami lub upowszechniania kultury.

7) **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie** (T.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571 z późn.zm.).

Zadania z zakresu kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego są zadaniami publicznymi i mogą być prowadzone przez organizacje pozarządowe jako działalność społecznie użyteczna (działalność pożytku publicznego)

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

4.1.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 przyjęty został Uchwałą Nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r., i jest dokumentem opracowanym na podstawie przepisów zawartych w art. 86 ust.1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Celem głównym krajowego programu *ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026* jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych czy zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

4.1.2. Uzupełnienie Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030.

Kolejnym dokumentem realizującym cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030*, która stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 (M.P. poz. 378). SRKS jest jednym z instrumentów realizacji przyjętej uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (SOR) (M.P. poz. 260) oraz jedną z dziewięciu horyzontalnych zintegrowanych strategii rozwoju.

Cel główny Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 stanowi **wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków**, który odnosi się do zagadnień jednego z obszarów wpływających na osiągnięcie celów SOR: Kapitał ludzki i społeczny. Jest on również powiązany z realizacją działań wskazanych w poszczególnych obszarach dla wszystkich trzech celów szczegółowych Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Cel główny SRK doprecyzowują trzy cele szczegółowe:

- Cel szczegółowy 1: Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne;
- Cel szczegółowy 2: Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich;
- Cel szczegółowy 3: Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

4.1.3. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 przyjęta została przez Radę Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r. Jest jednym z najważniejszych dokumentów strategicznych dla rozwoju Polski, którego głównym celem jest:

Efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągania ogólnych celów rozwojowych – konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie.

Wizja przestrzennego zagospodarowania Polski 2030 (Rozdział III), opiera się na pięciu głównych cechach: konkurencyjności i innowacyjności, spójności wewnętrznej, bogactwie i różnorodności biologicznej, bezpieczeństwie oraz ładzie przestrzennym.

W kwestii zachowania bogactwa walorów dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego kraju, wizja przedstawia się następująco:

„Dziedzictwo kulturowe ziem polskich jest eksponowane i promowane, dzięki czemu wzrasta rozpoznawalność i atrakcyjność polskiej przestrzeni. Dbalność o obiekty dziedzictwa kulturowego i spuścizn dawnych mieszkańców ziem polskich, wspierając zachowanie tradycji lokalnych, sprzyja rozwojowi turystyki i wspomaga proces identyfikacji tożsamości kulturowej migrantów. W regionalnych systemach obiektów rekreacyjnych, funkcjonują nowe rodzaje parków wykorzystujące specyficzne cechy krajobrazu regionów i unikatowych zasobów naturalnych, podkreślane przez celowe kształtowanie walorów promujących kulturę regionalną i aktywny wypoczynek. Krajobraz ważny dla historii kultury jest chroniony w rozwiniętej sieci parków kulturowych i pomników historii, zintegrowanej z podstawowymi jednostkami przestrzennymi chroniącymi krajobrazy charakterystyczne dla regionów geograficzno-przyrodniczych, którymi pozostały parki krajobrazowe.”

Założenia Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027, w znacznym stopniu wpisują się w strategiczną wizję Polski w zakresie ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4.2. RELACJE POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA

4.2.1. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2021-2024

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2021-2024, poza działaniami związanymi z ochroną materialnego dziedzictwa kulturowego, koncentruje się w dużej mierze na zachowaniu dziedzictwa niematerialnego i kultywowaniu tradycji regionalnych.

Celem główne wojewódzkiego programu to:

- zdrowe, aktywne i zamożne społeczeństwo,
- dostępna przestrzeń i czyste środowisko.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2021-2024 koreluje z wieloma działaniami każdego z wyż.wym. celów. Dotyczy to w szczególności działań w zakresie:

- a) współfinansowania przez Powiat prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków;
- b) wspierania działań zmierzających do ochrony niematerialnego dziedzictwa kultury powiatu;
- c) wspierania i promocji twórczości ludowej;
- d) wspierania działań służących propagowaniu materialnych i niematerialnych zasobów kulturowych powiatu;
- e) wspierania mechanizmów umożliwiających działania związane z promocją lokalnego dziedzictwa kulturowego, poprzez imprezy kulturalne i widowiska rekonstrukcyjne;
- f) wspierania rozwoju turystyki bazującej na lokalnym dziedzictwie kulturowym.

4.2.2. Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2030 – *Strategia Przyspieszenia 2030 +*

Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do 2030 roku – Strategia Przyspieszenia 2030 + przyjęta została Uchwałą nr XXVIII/399/20 Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego w dniu

21 grudnia 2020 roku.

Nadrzędnym celem *Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do 2030 roku – Strategia Przyspieszenia 2030 +* jest zapewnienie jakości życia porównywalnej z nowoczesnymi regionami europejskimi, który ma być realizowany przez cele główne, cele operacyjne, kierunki działań oraz projekty kluczowe. W SRWK-P wyróżniono pięć celów głównych:

1. Skuteczna edukacja.
2. Zdrowe, aktywne i zamożne społeczeństwo.
3. Konkurencyjna gospodarka.
4. Dostępna przestrzeń i czyste środowisko.
5. Spójne i bezpieczne województwo

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027 wpisuje się w kierunki działań wyż. wym. celów głównych.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. RELACJE POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE POWIATU

Założenia *Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027* są zgodne z kierunkami działań wskazanymi w kluczowych dla Powiatu Chełmińskiego strategiach i programach.

5.1.1 Strategia Obszaru Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Chełmińskiego

Obszar Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Chełmińskiego (ORS-G PCh) został powołany w ramach realizacji polityki terytorialnej Województwa Kujawsko-Pomorskiego. Strategia dla ORS-G PCh stanowi załącznik do uchwały Komitetu Sterującego Obszaru Rozwoju Społeczno – Gospodarczego Powiatu Chełmińskiego z dnia 02 października 2018 r.

Dokument ten zawiera następujące elementy: syntetyczną diagnozę, cele rozwojowe, wskaźniki do osiągnięcia w obszarze, priorytety inwestycyjne, tryb i zasady wyboru projektów, listę przedsięwzięć przewidzianych do realizacji, instrumenty realizacji, system wdrażania i monitorowania.

W Strategii podkreślono, że rozwojowi sektora turystycznego sprzyja duża atrakcyjność terenu powiatu pod względem przyrodniczym, historycznym i kulturalnym. Wśród mocnych stron wymieniono m.in. zabytki materialne, przyrodnicze obszary chronione, Wisłę, jeziora, pomniki i rezerваты przyrody.

5.1.2. Powiatowy Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Chełmińskiego na lata 2018-2021 z perspektywą do roku 2025.

W myśl Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, niezależnie od stanu zachowania, ochronie i opiece podlegają zabytki nieruchome, do których można zaliczyć również parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni.

Zagadnienia związane z ochroną wyżej wspomnianych form zieleni reguluje także *Powiatowy Program Ochrony Środowiska na lata 2018-2021 z perspektywą do roku 2025*. Przedstawia on aktualny stan środowiska na terenie powiatu, uwzględniając uwarunkowania ekologiczne, przestrzenne, społeczne i ekonomiczne. Określa priorytetowe zadania i harmonogram działań proekologicznych oraz źródła finansowania, niezbędne do osiągnięcia podstawowych celów. Obejmuje zagadnienia merytoryczne, takie jak ochronę środowiska, gospodarkę leśną i wodną, ochronę środowiska przed zanieczyszczeniami, kształtowanie świadomości ekologicznej mieszkańców.

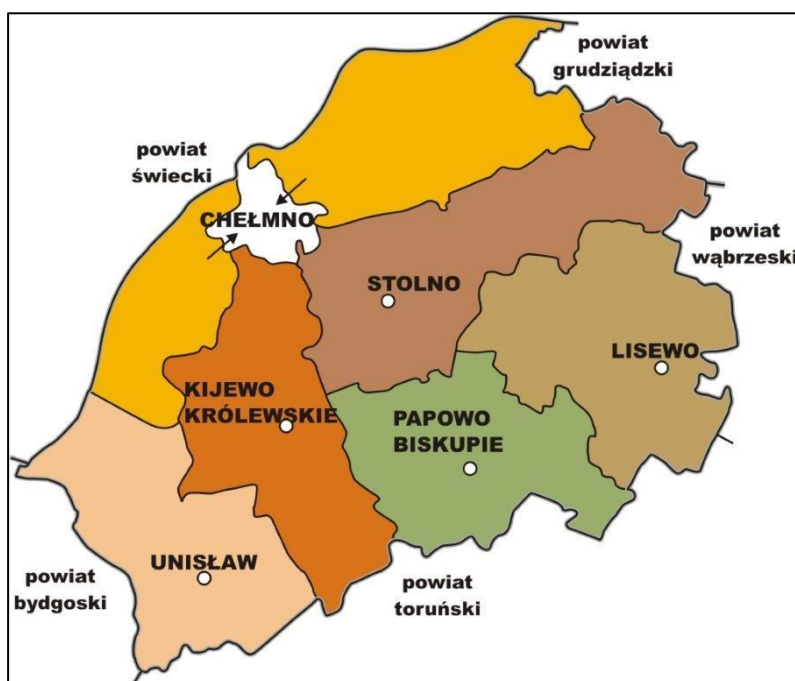
Wśród priorytetów, które mogą mieć kluczowe znaczenie dla ochrony zabytków, znalazły się:

- a) dbałość o utrzymanie i poprawę stanu naturalnego środowiska,
- b) edukacja proekologiczna dzieci i młodzieży,
- c) zwiększenie świadomości ekologicznej ludności,
- d) promowanie zasad zrównoważonego rozwoju.

5.2. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU

Powiat chełmiński położony jest na prawym brzegu Wisły, w centralnej części województwa kujawsko-pomorskiego. Zajmuje obszar 527 km², w którym mieszka 49 427 osób. Sąsiaduje z powiatami: toruńskim, bydgoskim, świeckim, grudziądzkim i wąbrzeskim. W granicach administracyjnych powiatu znajduje się miasto Chełmno oraz sześć gmin wiejskich: Chełmno, Kijewo Królewskie, Lisewo, Papowo Biskupie, Stolno i Unisław.

W całej swojej wielowiekowej historii, powiat chełmiński ulegał licznym przekształceniom administracyjnym.

Podział administracyjny powiatu chełmińskiego

5.2.1. Zarys historii obszaru powiatu

Około 10 tysięcy lat temu, na terenie dzisiejszego powiatu chełmińskiego pojawili się pierwsi koczujący myśliwi. W miarę upływu czasu, wędrujące plemiona zaczęły osiedlać się, zajmować uprawą ziemi, hodowlą zwierząt, tkactwem i wyrobem naczyń glinianych. Przedstawiciele kolejnych epok, i kolejnych kultur, pozostawili na ziemi chełmińskiej liczne ślady swojej obecności, odkrywane przez kilka pokoleń archeologów.

W okresie wczesnego i późnego średniowiecza, na skutek znacznego wzrostu lokalnej populacji oraz napływu innych grup ludności, na terenie ziemi chełmińskiej zbudowanych zostało wiele nowych ośrodków osadniczych, m.in. w Wabczu, Sarnowie, Lipienku, Płutowie, Jeleńcu, Żyglądzie, Unisławiu oraz największy i najbardziej znany – w Kałdusie.

Gród w Kałdusie odgrywał dominującą rolę w okresie kształtowania się państwa piastowskiego. Badania archeologiczne dowodzą, że ośrodek u podnóża tzw. Góry św. Wawrzyńca był miejscem pierwszej lokacji miasta Chełmna (łac. *Culmen*).

Na początku XIII wieku, gród chełmiński był wielokrotnie atakowany przez pogańskie plemiona Prusów. W wyniku zniszczenia miasta, sprowadzeni przez Konrada Mazowieckiego Krzyżacy, przenieśli Chełmno na teren obecnego Starogrodu, gdzie ok. 1232 roku zbudowali zamek. Warownia w Starogrodzie przez wiele lat była siedzibą komturów krzyżackich oraz ważnym ośrodkiem kultu religijnego, z uwagi na przechowywane na zamku relikwie św. Barbary.

W dniu 28 grudnia 1233 roku, wielki mistrz zakonu Herman von Salza i mistrz krajowy Herman Balk, wystawili dla Chełmna i Torunia dokument lokacyjny, zwany przywilejem chełmińskim. Podstawą prawa chełmińskiego było głównie prawo magdeburskie, wprowadzono w nim jednak sporo nowatorskich zapisów, m.in. przyznanie kobietom prawa spadkowego, czy nadanie mieszczanom prawa do corocznego wyboru sędziego. Na podstawie przywileju chełmińskiego lokowano ponad 200 miast w całej Polsce.

W 2. połowie XIII wieku, Krzyżacy dokonali kolejnej translokacji Chełmna na miejsce, w którym znajduje się obecnie. Precyzyjnie zaplanowane, do dnia dzisiejszego zachwyca doskonałą koncepcją urbanistyczną. W centrum usytuowany został duży rynek z ratuszem, jednakowej szerokości ulice przecinają się pod kątem prostym a całe miasto otoczone zostało pasem murów obronnych z kilkoma basztami i bramami. Zastosowanie nowatorskich rozwiązań urbanistycznych przy planowaniu miasta wynikało z faktu, że w pierwotnym zamyśle zakonu, Chełmno miało być stolicą państwa krzyżackiego.

Pod koniec lat 70. XIII wieku, Krzyżacy przystąpili do budowy zamku w Papowie Biskupim, który był siedzibą komturów grodowych oraz zamku w Lipienku, ówczesnej siedziby wójtów zarządzających posiadłościami zakonu. Od połowy XIV wieku, wójt Lipienka posiadał najwyższą władzę sądową na terenie ziemi chełmińskiej. To właśnie na zamku w Lipienku wystawiono przywilej lokacyjny dla Grudziądza oraz więziono Mikołaja z Ryńska, chorążego ziemi chełmińskiej i przywódcę założonego w 1397 roku Towarzystwa Jaszczurczego. Organizacja ta miała na celu obronę wzajemnych interesów miast i rycerstwa polskiego przed Krzyżakami. W podobnym celu utworzony został w 1440 roku w Kwidzynie Związek Pruski, w którym Chełmno odegrało znaczną rolę. Wypowiedzenie przez Związek posłuszeństwa Krzyżakom, było bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny trzynastoletniej (1454-1466). Zgodnie z postanowieniem II pokoju toruńskiego zawartym w 1466 roku, ziemia chełmińska powróciła w skład państwa polskiego. Teren obecnego powiatu stanowił wówczas część Prus Królewskich.

Pomimo, że od początku wojny trzynastoletniej miasto pozostawało w rękach polskich, w 1457 r. zostało podstępnie zajęte przez zaciężnika krzyżackiego Bernarda Szumborskiego i okupowane do 1478 r. Po jego opuszczeniu przez wojska zaciężne, do Chełmna wkroczyli Krzyżacy, którzy rok później zmuszeni byli do przekazania miasta królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi.

Długoletnie działania wojenne doprowadziły Chełmno do ruiny i znacznego zubożenia. Miasto nie zdołało również odbudować swojej rangi politycznej posiadanej w państwie krzyżackim.

W 1505 r., król Aleksander Jagiellończyk przekazał Chełmno wraz z zamkami w Papowie i Starogrodzie biskupom chełmińskim, co przyczyniło się do ich dalszej gospodarczej i politycznej degradacji.

W 2. połowie XVI w., na terenach wzdłuż Wisły (Małe i Wielkie Łunawy, Dorposz Chełmiński, Podwiesk, Łęg, Ostrów Świecki, Dolne i Górne Wymiary, Klamry, Kokocko i Błoto), pojawili się osadnicy holenderscy zwani mennonitami. Posiadali oni duże doświadczenie w osuszaniu obszarów zalewowych. Dzięki usprawnieniu systemu odwodnień podmokłych terenów nadwiślańskich oraz budowie kanałów, mennonici przekształcili obszar doliny Wisły w pola uprawne i pastwiska.

Wydarzenia, jakie miały miejsce na ziemi chełmińskiej w XVII i XVIII wieku, znaczne wpłynęły na sytuację gospodarczą Chełmna i miejscowości położonych na terenie obecnego powiatu chełmińskiego. Wojny polsko-szwedzkie, przemarsze wojsk w czasie wojny północnej, wojna sukcesyjna, wojna siedmioletnia oraz liczne epidemie i zarazy, doprowadziły do zupełnego zubożenia Chełmna i zrujnowania posiadłości ziemskich.

Wraz z pierwszym rozbiorem Polski w 1772 r., zakończyły się rządy biskupów chełmińskich. W ramach realizacji traktatów rozbiorowych, powiat chełmiński został włączony do Prus Zachodnich i podporządkowany rejencji kwidzyńskiej.

Król pruski Fryderyk II Wielki podjął natychmiastowe działania mające na celu germanizację zawłaszczonych terenów. Służyć temu miało założenie Szkoły Kadetów w Chełmnie i kierowanie jej absolwentów do Korpusu Kadetów w Berlinie. Elementem prowadzonej polityki germanizacyjnej, było również zmuszenie krakowskich profesorów zatrudnionych w Akademii Chełmińskiej do opuszczenia miasta.

W latach 1807-1815 ziemia chełmińska weszła w skład nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego, i zgodnie z nowym podziałem administracyjnym, włączona do departamentu bydgoskiego.

W tym okresie rozwinęła się działalność oświatowa w Chełmnie. Akademia Chełmińska zyskała status szkoły wydziałowej, w której znowu odbywała się nauka w języku polskim. W dawnej pruskiej Szkole Kadetów wprowadzono polski program nauczania i naukę języków obcych (francuskiego, niemieckiego, łaciny) oraz wykładano historię Polski, historię powszechną, przedmioty ścisłe, wojskowe i prawnicze. W dalszym ciągu funkcjonowało seminarium duchowne oraz działały dwie polskie szkoły dla dziewcząt.

Po zakończeniu wojen napoleońskich, w 1815 r., na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego, powiat chełmiński ponownie został wcielony do Prus Zachodnich. Trzy lata później, po wprowadzeniu pruskiego podziału administracyjnego, Chełmno zostało z powrotem stolicą powiatu chełmińskiego. Władzę w powiecie sprawował landrat (starosta) wybierany przez deputowanych powiatowych i zatwierdzany przez króla. Landrat miał władzę administracyjno-policyjną. Rządy w mieście natomiast sprawowane były przez burmistrza i 36-osobową radę miejską.

W okresie przynależności powiatu do Prus, w Chełmnie zrealizowano kilka znaczących inwestycji, m.in. wytyczono bitą drogę w kierunku Wisły, zmodernizowano i rozbudowano system wodociągów i kanalizacji, pobudowano wieżę ciśnień i gazownię miejską. W tym czasie powstała także mechaniczna oczyszczalnia ścieków.

W ramach modernizacji miasta, rozebrano bramy wjazdowe zbudowane przez Krzyżaków. Pozostawiono jedynie Bramę Grudziądzką, którą przebudowano na kaplicę oraz Bramę Merseburską znajdującą się na terenie klasztoru, gdzie obecnie znajduje się Kaplica Grobu Pańskiego.

W 1883 r. powstało połączenie kolejowe Chełmno - Kornatowo, a w 1902 r. Chełmno – Unisław, które znacznie ułatwiały mieszkańcom dotarcie do Torunia, Grudziądza, Bydgoszczy oraz stolicy rejencji – Kwidzyna. Dworzec kolejowy w Chełmnie zbudowany został w 1905 r. W 1911 r. wzniesiono natomiast gmach ówczesnej siedziby starostwa (landratury), w którym obecnie mieści się siedziba Urzędu Miasta Chełmna.

2. połowa XIX i początek XX wieku to okres rozwoju medycyny i szpitalnictwa w Chełmnie. Funkcjonował wówczas szpital Maryi Panny prowadzony przez siostry szarytki, który dysponował nowoczesną aparaturą medyczną i salą operacyjną. Przez krótki okres czasu pracował w nim dr Ludwik Rydygier, który w 1878 r. założył w Chełmnie jedną z najbardziej znaczących w Prusach Zachodnich prywatnych klinik zajmującą się chirurgią, ginekologią i okulistyką. W 1906 r. rozpoczął działalność szpital garnizonowy. Natomiast w listopadzie 1914 r. odbyło się otwarcie lecznicy powiatowej, która funkcjonuje do dnia dzisiejszego.

Szpital w Chełmnie

Z początkiem XX wieku, Sztab Generalny Cesarstwa Niemieckiego podjął decyzję o budowie fortyfikacji wokół Chełmna, która w planowanych działaniach wojennych miała duże znaczenie militarne. W latach 1901-1909, w promieniu 5-8 km od przeprawy przez Wisłę, zbudowany został pierścień fortyfikacji od miejscowości Klamry poprzez Rybieniec, Stolno, Małe Czyste, Dorposz Szlachecki, Watorowo do miejscowości Kiełp. Rozporządzeniem Ministra Wojny z 1910 r., chełmińska fortyfikacja została podniesiona do rangi twierdzy.

Po zakończeniu I wojny światowej i odrodzeniu się Rzeczypospolitej, na mocy traktatu wersalskiego ziemia chełmińska powróciła do Polski. Teren obecnego powiatu chełmińskiego wszedł w skład województwa pomorskiego ze stolicą w Toruniu. Chełmno odzyskało wolność w dniu 22 stycznia 1920 r., po wkroczeniu oddziałów pod dowództwem płk. Mariana Januszajtisa. Tydzień później miasto uroczyście witało samego gen. Józefa Hallera wraz z grupą żołnierzy. „Błękitny Generał” zamieszkał w Gorzuchowie, gdzie na początku lat 20. kupił część majątku ziemskiego. Opuścił Gorzuchowo krótko przed wybuchem II wojny światowej.

W dniu 5 września 1939 r., po wkroczeniu 32. Dywizji Wehrmachtu, rozpoczęła się w Chełmnie okupacja hitlerowska. Na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 26 października 1939 r., teren powiatu chełmińskiego został wcielony do Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie. Na podstawie tej decyzji, powiat chełmiński podlegał decyzjom administracyjnym rejencji bydgoskiej. Po wkroczeniu wojsk niemieckich, rozpoczęły się masowe aresztowania ludności polskiej, w szczególności duchowieństwa i przedstawicieli inteligencji polskiej. Większość z nich została rozstrzelana jesienią 1939 r. lub wywieziona do faszystowskich obozów zagłady. Najwięcej, bo ok. 2000 osób, rozstrzelanych zostało w miejscowości Klamry. Chełmno zostało wyzwolone w dniu 27 stycznia 1945 r. przez radzieckie oddziały pancerne 2. Frontu Białoruskiego. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 21 sierpnia 1944 r., uchylił niemiecki terytorialny podział okupacyjny przywracając województwo pomorskie, które w dniu 30 marca 1945 r. zostało podzielone na województwo gdańskie i pomorskie. Powiat chełmiński w dalszym ciągu należał do województwa pomorskiego. Podział ten funkcjonował do 1950 r. Od 1950 do 1975 r. powiat wchodził w skład województwa bydgoskiego. W wyniku nowego podziału administracyjnego Polski, jaki miał miejsce

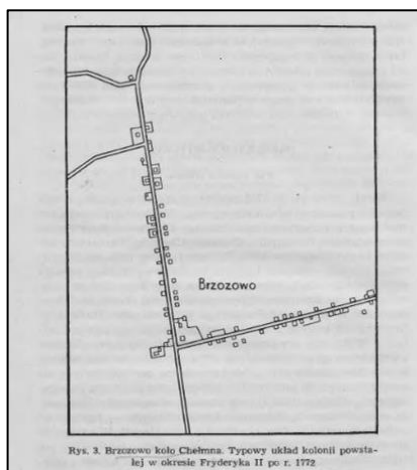
w 1975 r., powiaty przestały istnieć, a obszar byłego powiatu chełmińskiego został wcielony do województwa toruńskiego.

Na mapie Polski, pojawił się po raz kolejny w dniu 1 stycznia 1999 roku, wchodząc w skład jednego z 21 powiatów ziemskich województwa kujawsko-pomorskiego

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Z uwagi na dogodne warunki naturalne i strategiczne, osadnictwo na terenie powiatu chełmińskiego rozwinęło się stosunkowo wcześniej. Ogniskowało się głównie wokół grodów obronnych, których relikty wpisały się w dzisiejszy krajobraz kulturowy powiatu chełmińskiego, np.: w Kałdusie, Jeleńcu, Wabczu, Płutowie, Papowie Biskupim, Lipienku.

Zasadnicze zmiany w zabudowie siedliskowej na terenie powiatu dokonały się w okresie zaborów. Wtedy to, w szczególności za Fryderyka II, rozpoczął się proces parcelacji wsi szlacheckich, królewskich oraz majątków kościelnych i osadzania kolonistów. Powstały wsie o typie zabudowy zwanej rzędówką. Rzędówki znamionuje luźna zabudowa z zagrodami rozmieszczonymi przy drodze, po jednej lub po obu jej stronach, w dość znacznym oddaleniu od siebie. Klasyczną formę rzędówki zachowanej do dnia dzisiejszego reprezentuje Brzozowo.

Źródło: Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny. red. Marian Biskup, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1968 r.

Wśród miejscowości położonych w dolinie Wisły dominuje zabudowa rozproszona typu rzędówka bagienna (dawne wsie holenderskie i kolonie fryderycjańskie). Dość dobrze zachowaną formę rzędówki bagienną reprezentują m.in. wsie: Bruki Kokocka, Bruki Unisławskie, Bieńkówka, Borówno, Dolne Wymiary, Górne Wymiary, Dorposz Chełmiński, Łęg, Kolno, Małe Łunawy, Ostrów Świecki, Nowawieś Chełmińska. Istnieje widoczna różnica w zabudowie na pograniczu doliny Wisły i wysoczyzny morenowej. W dolinie Wisły zabudowa jest rozproszona, na wysoczyźnie natomiast bardziej skupiona, np. w Unisławiu.

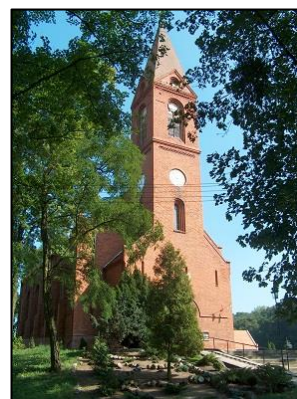

Osadnictwo na pograniczu doliny Wisły i wysoczyzny
*Źródło: Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny. red. Marian Biskup,
 Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1968 r.*

W wyniku przeprowadzonej w latach 1935-1938 parcelacji, pozostały na terenie powiatu charakterystyczne drewniane domy, z elementami zdobniczymi i podcieniami, tzw. poniatówki. Najwięcej poniatówek znajduje się w gminie Papowo Biskupie i gminie Lisewo.

Jednym z najbardziej dominujących typów osadniczych powiatu są dwory i folwarki z przyległymi do nich parkami oraz zabudowaniami gospodarczymi i domami dla robotników folwarcznych. Tego układy przestrzenne znajdują się m.in. w Wabczu, Płutowie, Stalewiczach, Jeleńcu, Niemczyku, Wichorzu czy Falęcinie. Niektóre z zespołów dworsko-parkowych, czy zespołów pałacowo-parkowych, odrestaurowane przez nowych właścicieli, odzyskały dawną świetność, inne natomiast, choć straciły dawny blask i wygląd, przypominają o minionym wieku.

Krajobraz kulturowy powiatu chełmińskiego zdominowany został przez architekturę gotyku. Nie brakuje w nim jednak elementów z epoki renesansu (ratusz w Chełmnie), baroku (kościół w Starogrodzie), a także zabytków w stylu neogotyckim (kościół w Wielkich Łunawach) i klasycystycznym (kościół w Kokocku). Tym co niewątpliwie wyróżnia przestrzeń kulturową powiatu od innych regionów Polski, to zespół niezwykle cennych obiektów zabytkowych z okresu średniowiecza i wyjątkowo harmonijne połączenie walorów architektonicznych z walorami przyrodniczymi.

Kościół w Wielkich Łunawach

Na takie, a nie inne architektoniczno-urbanistyczne zagospodarowanie przestrzenne powiatu chełmińskiego miały wpływ dwa, ściśle ze sobą powiązane czynniki. Charakterystyczna topografia

terenu oraz bogate dzieje historycznej ziemi chełmińskiej, związane w szczególności ze sprowadzeniem na jej obszar Krzyżaków. Liczne świątynie gotyckie na terenach wiejskich powiatu (w Wabczu, Sarnowie, Wielkim Czystym, Lisewie, Papowie Biskupim, Trzebczu Szlacheckim, Kijewie Królewskim, Unisławiu, Grzybnie), ruiny zamków krzyżackich (w Papowie Biskupim, Lipienku), a przede wszystkim niezwykle bogactwo architektoniczne całego zespołu staromiejskiego Chełmna - to efekt działalności cywilizacyjnej Krzyżaków na terenie dzisiejszego powiatu chełmińskiego.

W okresie od 2. połowy XIII do 1. połowy XV wieku, cały obszar ziemi chełmińskiej stał się wielkim placem budowy i przeszedł etap dynamicznego rozwoju. Ślady materialnego dziedzictwa zakonu krzyżackiego możemy podziwiać po dzień dzisiejszy.

Część zabytkowych obiektów zbudowanych przez Krzyżaków, zniszczona została podczas wojny trzynastoletniej, po zakończeniu której rozpoczął się dla ziemi chełmińskiej kolejny okres prosperity trwający do początku XVII wieku. W tym czasie odbudowano zamek krzyżacki w Lipienku oraz dobudowano charakterystyczną, szesnastoboczną wieżę kościelną w Lisewie. Do kolejnych, ogromnych zniszczeń na terenie obecnego powiatu chełmińskiego doszło podczas tzw. "potopu szwedzkiego". Na przestrzeni wieków, większość ocalałych zabytkowych obiektów, głównie sakralnych, poddawana była różnego rodzaju modyfikacjom architektonicznym oraz zmianom stylu ich wyposażenia, wzbogacając w ten sposób wartość kulturową powiatu. Od początku XX w., nieodłącznym elementem krajobrazu kulturowego powiatu są obiekty fortyfikacji składające się na Twierdzę Chełmno. Pierścień forteczny tworzą: osiem fortów piechoty, dziewięć schronów piechoty, kilkanaście schronów amunicyjnych, dwa stanowiska baterii artylerii, dwie składnice artyleryjskie, magazynów prochowych i składnica sprzętu pontonowego w Nowych Dobrach.

zespół

*Fort II w
Dorposzu Szlacheckim*

Uzupełnieniem krajobrazu kulturowego powiatu jest jego środowisko przyrodnicze, doskonale wkomponowane w przestrzeń architektoniczną i topografię nadwiślańskiego obszaru.

Wisła na wysokości wsi Bieńkówka

Obszar powiatu chełmińskiego obejmuje Wysoczyzna Chełmińska, nazywana również pojezierzem chełmińskim oraz Dolina Fordońska położona wzdłuż rzeki Wisły. Ukształtowanie terenu jest bardzo urozmaicone. Najbardziej rozległymi formami ukształtowania powierzchni są płaskie i faliste wysoczyzny morenowe. Jedynie w okolicach Chełmna Wisła wytworzyła swój własny obszar pradoliny, gdzie dominują przede wszystkim wydmy paraboliczne i wałowe, sięgające niekiedy monumentalne

rozmiary. Oś hydrologiczną powiatu tworzy rzeka Wisła oraz jej dopływy: Browina i Trynka. Na terenie powiatu znajdują się też liczne jeziora i oczka wodne typu polodowcowego, np.: Jezioro Starogrodzkie, Czyste, Jeleniec, Papowskie, Bartlewskie, Młyńskie Kornatowskie.

Charakterystycznym elementem krajobrazu są liczne aleje starych drzew liściastych, głównie lip, prowadzące wzdłuż dróg powiatowych i gminnych.

Na terenie powiatu chełmińskiego, pomimo małej lesistości tego obszaru i dużego udziału gruntów ornych, zachowało się wiele miejsc o charakterze zbliżonym do środowiska naturalnego. Większość z nich objęta została szczególną formą ochrony, stanowiąc.in. część Zespołu Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą. W obrębie Parków znajduje się całe miasto Chełmno wraz z gminą wiejską, a także część gminy Unisław, Stolno i Kijewo Królewskie.

Na malowniczość krajobrazu powiatu ma także wpływ unikalna flora i fauna chroniona w pięciu rezerwatach przyrody, o łącznej powierzchni 102,34 ha. Trzy z nich są rezerwatami leśnymi - „Płutowo”, „Ostrów Panieński” i „Łęgi na Ostrowiu Panieńskim”, a dwa rezerwatami stepowymi – „Zbocza Płutowskie” i „Góra św. Wawrzyńca”.

Zbocza Płutowskie

Na terenie powiatu chełmińskiego znajduje się również około sześćdziesięciu pomników przyrody żywej, najliczniej występujących w gminie Chełmno i Stolno. Najcenniejsze z nich to: aleja lipowa wzdłuż drogi Unisław – Gołoty, pomnikowe okazy dębów, wiązów i klonów na Ostrowiu Panieńskim, sosna czarna w ogrodzie przyklasztornym Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia przy ul. Dominikańskiej w Chełmnie oraz 27 pomników drzew na terenie zespołu pałacowo-parkowego w Grubnie, wśród których spotykamy gatunki aklimatyzowane, tj. perełkowiec japoński.

Park w Grubnie

5.2.3. Zabytki nieruchome

Spośród zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych znajdujących się na terenie powiatu chełmińskiego, najliczniejszą grupę stanowią obiekty fortyfikacji Twierdzy Chełmno, parki dworskie i kościoły. W rejestrze ujętych zostało również kilka zespołów pałacowo-parkowych, cmentarzy ewangelickich oraz ruiny dwóch zamków krzyżackich. Najwięcej, najbardziej różnorodnych i najbardziej cennych obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru znajduje się w obrębie murów staromiejskich Chełmna.

Stan zachowania zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych jest bardzo zróżnicowany. Najlepiej zachowanymi zabytkami są kościoły, a także obiekty zabytkowe przeznaczone na cele użyteczności publicznej, np.:

- ratusz – Muzeum Ziemi Chełmińskiej;
- zabudowania Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a'Paulo - Dom Pomocy Społecznej w Chełmnie;
- kaplica św. Marcina – biblioteka Szkoły Podstawowej nr 2 w Chełmnie;
- zespół pałacowo-parkowy w Mgoszczu - Dom Pomocy Społecznej w Mgoszczu;
- Zespół Królewskiego Katolickiego Gimnazjum – Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1 w Chełmnie;
- budynek dawnej Akademii Chełmińskiej – Gimnazjum nr 1 w Chełmnie;
- dawne seminarium oo. Misjonarzy – Sąd Rejonowy w Chełmnie.

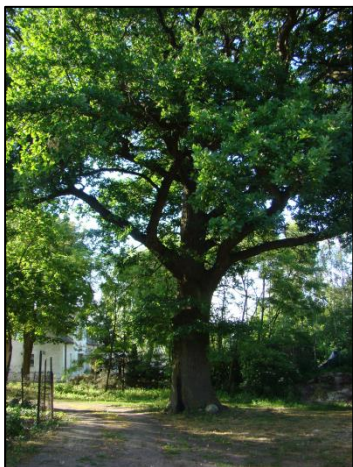
Budynek Sądu Rejonowego w Chełmnie

*Budynki Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia
św. Wincentego a'Paulo*

Na rewitalizację niektórych z wyż.wym. obiektów wykorzystane zostały środki unijne oraz środki własne właścicieli, w tym również samorządów.

Spośród obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych w najgorszym stanie zachowania są parki dworskie. Mocno przetrzebione, w większości zatraciły swoje zabytkowe walory, np. park w Nowym Dworze Królewskim, Niemczyku, Storlusie, czy Gorzuchowie.

Park dworski w Nowym Dworze Królewskim

Park dworski w Niemczyku

W bardzo dobrym stanie znajdują się natomiast parki będące w rękach prywatnych właścicieli, np. w Wabczu, Grubnie czy Stablewicach.

Część chełmińskich kamienic wpisanych do rejestru zabytków wymaga gruntownego remontu, tak jak np. kamienica Cywińskich na ul. Rycerskiej. W całkiem dobrym stanie znajduje się natomiast pastorówka przy ul. Wodnej oraz spichlerz przy ul. Podmurnej zaadaptowany na pensjonat. Kamienica, w której dawniej funkcjonował hotel "Dwór Chełmiński", uległa spaleni w 1984 r. i do tej pory nie została odbudowana. Z budynku ocalały tylko piwnice i część bramy wjazdowej.

Kamienica Cywińskich

Dobrze zachowanym obiektem objętym opieką konserwatorską jest cmentarz parafialny w Chełmnie, z mauzoleami i kostnicą. Cmentarz charakteryzuje się unikalnym, uskokowym położeniem. Spoczywa na nim wielu zasłużonych Chełminian. Wzdłuż nekropolii, usytuowanej w sąsiedztwie murów obronnych, znajdują się dziewiętnastowieczne grobowce.

Cmentarze ewangelickie wpisane do rejestru zabytków, zlokalizowane są głównie na terenie gminy Chełmno (Dolne Wymiary, Klamry, Kolno, Małe Łunawy).

Cmentarz w Łunawach

Jednym z ciekawszych architektonicznie obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie powiatu chełmińskiego jest pałac w Kijewie Szlacheckim, który wraz parkiem i młynem wchodzi w skład zespołu pałacowo-parkowego wpisanego do rejestru zabytków nieruchomych. Zbudowany w 1908 r. pałac jest budynkiem piętrowym z czterokondygnacyjną, oryginalną wieżą.

Pałac Ponieckich w Kijewie Szlacheckim

W całkiem dobrym stanie znajduje się odrestaurowany w ostatnich latach zespół pałacowo – parkowy w Bajerzu oraz zespół dworsko-parkowy w Trzebczu Szlacheckim.

Pałac w Bajerzu

Dworek w Trzebczu Szlacheckim

Spośród licznych obiektów ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków nieruchomych, największą grupę stanowią budynki mieszkalne, których połowa zlokalizowanych jest w Chełmnie. Na przestrzeni kilku ostatnich lat, duża część chełmińskich kamienic i domów została wyremontowana, z czego najwięcej przy ul. Grudziądzkiej i Dworcowej. W bardzo dobrym stanie znajduje się willa przy ul. Kościuszki, w której mieszkał i pracował malarz Antoni Piotrowicz.

Kamienica (róg ul. Dworcowej i Placu Wolności)

Pomimo, że z roku na rok przybywa odnowionych budynków mieszkalnych w Chełmnie, jeszcze wiele domów i kamienic wymaga odrestaurowania.

Budynki mieszkalne znajdujące się na terenach wiejskich powiatu ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków, pochodzą głównie z końca XIX i początku XX wieku. Część z nich jest dość dobrze zachowanych. Są to głównie domy z cegły, jedno lub dwukondygnacyjne.

Wielkie Łunawy

Nowe Dobra

W dość dobrym stanie znajdują się również nieliczne ocalałe budynki drewniane z XIX wieku w Nowej Chełmińskiej, Bieńkowie i Wielkich Łunawach.

Nowawieś Chełmińska

Wielkie Łunawy

Pod koniec XIX wieku, sieć osadnicza na obszarach wiejskich Polski oparta była w szczególności o majątki ziemskie. Tak było również i na terenie powiatu chełmińskiego.

Prawie w każdej wsi znajdował się dwór lub pałac otoczony parkiem i zabudowaniami gospodarczymi. Wokół każdego majątku powstawały osady wiejskie z tzw. czworakami, sześciorakami lub ośmiorakami.

Czworak w Papowie Biskupim

Znaczna część pałacików, dworów, budynków mieszkalnych i gospodarczych z tego okresu zachowała się do czasów obecnych. Najwięcej jest ich w gminie Papowo Biskupie i Stolno. W czasach PRL-u funkcjonowały tam Państwowe Gospodarstwa Rolne.

Większość pałacików i dworów będąca własnością gmin, przeznaczona została na mieszkania czynszowe, częściowo wykupione przez lokatorów. Prowadzone przez właścicieli mieszkań prace budowlane i remontowe, w dużej mierze bez konsultacji konserwatorskiej i samowolnie, doprowadziły do znacznego zdegradowania substancji zabytkowej obiektów.

Dwór w Falęcinie

Pałacyk w Nowym Dworze Królewskim

Pałac w Niemczyku

Pałac w Storlusie

Większość parków otaczających pałace i dwory jest zarośnięta i zaniedbana. Tylko nieliczne są wykorzystywane przez mieszkańców wsi jako miejsce spotkań lub odpoczynku.

Park dworski w Dorposzu Szlacheckim

Niektóre zabudowania gospodarcze skupione wokół dawnych majątków są dzierżawione lub kupowane przez prywatne firmy i wykorzystywane na magazyny i hurtownie.

Zabudowania folwarczne w Falęcinie

Budynek inwentarski w Nowym Dworze Królewskim

Spichlerz w Papowie Biskupim

W latach 90-tych, niektóre z Państwowych Gospodarstw Rolnych zostały sprzedane prywatnym właścicielom i obecnie działają tam firmy związane z branżą rolniczą np.

w Stablewiczach, Płutowie czy Wabczu. Budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze są utrzymane w dobrym stanie przez obecnych posiadaczy.

Dwór i zabudowanie gospodarcze Gospodarstwa Rolnego ROLTON Spółka z o.o. w Płutowie

Na terenie powiatu zachowało się również kilka obiektów zabytkowych typu młyny, kuźnie, kołodziejnie, kurniki, gołębniki. Większość tych obiektów jest bardzo zniszczonych i nie nadaje się do użytkowania. Niektóre z nich zyskały nowe przeznaczenie.

Młyn w Wielkich Łunawach

Młyn w Brzozowie

Kurnik-gołąbnik w Szymbornie

Kuźnia w zespole podworskim w Pniewitem

Do wojewódzkiej ewidencji zabytków wpisane zostały również obiekty sakralne znajdujące się na terenie powiatu. Są wśród nich m.in. dawny dom katolicki w Papowie Biskupim - obecnie Gminny Ośrodek Kultury oraz liczne cmentarze ewangeliczne, porządkowane przez sołectwa.

*Budynek dawnego domu katolickiego
w Papowie Biskupim*

Cmentarz ewangelicki w Brzozowie

Dawne obiekty użyteczności publicznej ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków, takie jak: szkoły, dworce i budynki kolejowe, zostały obecnie zaadaptowane na budynki mieszkalne. Dodatkowo, w wielu budynkach szkolnych powstały także świetlice wiejskie.

Budynek dawnej szkoły w Doroszu Chelmińskim

Budynek dawnej szkoły w Bieńkowie

Budynek dawnej stacji kolejowej w Starogrodzie

Budynek kolejowy w Firlusie

Z ogólnej liczby 33 obiektów Twierdzy Chełmno znajdujących się w ewidencji, aż 27 stanowią schrony Ringstand 58c "Tobruk". Część z nich jest zasypanych lub trudno dostępnych. Najlepiej zachowane są dwa schrony RS 58c najbardziej wysunięte na wschód fortyfikacji, przy drodze z Chełmna do Grudziądza.

5.2.4. Zabytki ruchome i w zasobach muzealnych

Rejestr zabytków ruchomych obejmuje głównie wyposażenie obiektów sakralnych położonych na terenie powiatu chełmińskiego oraz zabytkową szafę i malowidło ściennie znajdujące się w chełmińskim ratuszu.

Do rejestru wpisane zostały elementy wyposażenia czterech chełmińskich kościołów: farnego, pofranciszkańskiego, poddominikańskiego i klasztorного, malowidło w kościele pw. Ducha Świętego, a także elementy wyposażenia dziewięciu kościołów znajdujących się na obszarze gmin wiejskich: w Starogrodzie, Kijewie Królewskim, Trzebczu Szlacheckim, Lisewie, Papowie Biskupim, Sarnowie, Wabczu, Grzybnie i Unisławiu.

Na terenie powiatu chełmińskiego znajduje się ponad 1400 zabytków ruchomych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Najwięcej z nich zewidencjonowanych zostało w kościele farnym pw. Wniebowzięcia NMP w Chełmnie, w kościele klasztorным pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Chełmnie i w kościele parafialnym pw. św. Bartłomieja w Unisławiu.

Wnętrze kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Trzebczu Szlacheckim

Stan zachowania elementów wyposażenia obiektów sakralnych sukcesywnie poprawia się, głównie dzięki staraniom ich administratorów i środkom finansowym otrzymywanym z różnych źródeł, w tym dotacjom udzielanym przez samorządy.

Większość zabytków ruchomych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji wymaga natomiast niezwłocznych zabiegów konserwatorskich i restauratorskich. Problemem jest brak możliwości pozyskania środków zewnętrznych na ich rewaloryzację.

Duża ilość bezcennych pamiątek, wyrobów rzemieślniczych, książek, czasopism, rękopisów, obrazów, rzeźb, pieczęci, fotografii i innych dokumentów związanych z dziejami Chełmnai ziemi chełmińskiej, znajduje się w zasobach Muzeum Ziemi Chełmińskiej. Większość z nich prezentowana jest na wystawie stałej pn. "Dzieje Chełmna", zajmującej pięć sal Ratusza.

W jednym z pomieszczeń, eksponowane są liczne wykopaliska archeologiczne pochodzące z okresu wczesnego średniowiecza związane z osadami w Kałdusie i Starogrodzie, a także kopia przywileju chełmińskiego z 1251 r. i replika chorągwi miasta Chełmna z okresu bitwy pod Grunwaldem.

W kolejnych salach prezentowane są dokumenty ilustrujące dzieje prawa i przywileju chełmińskiego oraz dokumenty związane z dziejami Akademii Chełmińskiej i postaci Grzegorza Gerwazego Gorczyckiego, rektora tej szkoły i wybitnego kompozytora z okresu baroku.

W muzeum znajdują się również: rękopis pieśni „Wisła”, której muzyka jest obecnie hejnałem miasta, stojący zegar z XVIII w, fortepian stołowy z początku XIX w. oraz obrazy chełmińskiego malarza Antoniego Piotrowicza.

Jedno z pomieszczeń Muzeum Ziemi Chełmińskiej w chełmińskim ratuszu poświęcone jest postaci dr. Ludwika Rydygiera – światowej sławy chirurga polskiego, który w 1881 r. przeprowadził w chełmińskiej klinice pierwszą, udaną operację resekcji żołądka. Na wystawie prezentowane są dokumenty, publikacje, fotografie oraz sprzęt medyczny używany przez znakomitego chirurga.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Ujmując najprościej definicję zabytku archeologicznego przedstawioną w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest nim każdy ślad egzystencji i działalności człowieka znajdujący się w ziemi lub pod wodą, zarówno ruchomy, jak i nieruchomy. Zabytkami archeologicznymi ruchomymi są przedmioty – wytwory pracy ludzkiej, tj. naczynia, narzędzia, ozdoby, czy broń, natomiast zabytkami nieruchomymi: grodziska, cmentarzyska, pozostałości dawnych osad oraz nawarstwienia związane z funkcjonowaniem miast, wsi i zamków.

Badania archeologiczne na terenie obecnego powiatu chełmińskiego, prowadzone były systematycznie od 2. połowy XIX w. Zapoczątkował je Gotfryd Ossowski, geolog i archeolog związany z Towarzystwem Naukowym w Toruniu, który przeprowadził szereg prac wykopaliskowych, m.in. w Trzebczu, Wabczu, Sarnowie i w Kałdusie.

Efektom pracy wielu archeologów, było wpisanie do rejestru zabytków archeologicznych średniowiecznego zespołu osadniczego w Kałdusie, Góry Zamkowej w Starogrodzie oraz sześciu grodzisk: Szymborno-Płutowo, Jeleniec, Żygląd, Sarnowo, Wabcz i Unisław

Najwcześniej, bo w kwietniu 1930 r., do rejestru zabytków wpisana została Góra Zamkowa w Starogrodzie. W średniowieczu, na krawędzi wschodniego stoku Wisły, wznosił się tam najstarszy zamek krzyżacki, który według planów Giesego i Steinbrechta, miał kształt pięcioboku i posiadał trzy przedzamcza oddzielone fosami.

Jedynym zachowanym śladem po dawnej budowli została fosa i góra, na której zlokalizowana była główna część krzyżackiej warowni. W ostatnich latach, Góra Zamkowa została przez mieszkańców Starogrodu uporządkowana i oznakowana. Zamieszczono na niej tablicę informującą o historii tego miejsca oraz lunetę obserwacyjną na dolinę Wisły. Miejsce to jest obecnie jedną z ciekawszych atrakcji turystycznych powiatu chełmińskiego.

Począwszy od lat 70. XIX do początku XX w., miejscem systematycznych badań wykopaliskowych i szczególnych zainteresowań archeologów były okolice Góry św. Wawrzyńca w Kałdusie. Badania w tym miejscu prowadził najpierw wspomniany wcześniej Gotfryd Ossowski, następnie Kazimierz Chmielecki, Abraham Lisauer, Konstanty Florkowski i Paweł Kumm. Naukowcy odkryli wówczas cmentarzysko z okresu wczesnego średniowiecza z ponad 350 miejscami pochówku.

fot. J. Bojarski

Prowadzone od 1996 r. prace wykopaliskowe pod kierownictwem Wojciecha Chudziaka, zaowocowały odkryciem nieukończonej wczesnoromańskiej bazyliki z 1. połowy XI w. Budowla ta miała prawdopodobnie 35-37 m długości i około 17 m szerokości, a formą zbliżona była do katedry gnieźnieńskiej. U podnóża Góry Św. Wawrzyńca odkryta została również nekropolia z XI-XII w. ze śladami pochówku typu skandynawskiego.

Średniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie został w 1965 r. wpisany do rejestru zabytków archeologicznych. Z odkrytych w tym miejscu licznych „skarbów”, toruńscy naukowcy utworzyli wystawę pn. „Tajemnice Góry Św. Wawrzyńca”, która prezentowana była w Muzeum Narodowym w Warszawie oraz wielu innych miejscach w Polsce. Obecnie ekspozycja jest dostępna dla zwiedzających na zamku w Golubiu – Dobrzyniu.

Nie powiodły się dotychczasowe plany zbudowania skansenu w Kałdusie, ale prowadzone każdego roku badania wykopaliskowe, dostarczają wciąż nowych informacji o przeszłości piastowskiego Chełmna.

Na terenie powiatu chełmińskiego zewidencjonowano także 2011 zabytków archeologicznych o zróżnicowanej chronologii, funkcji i wartości poznawczej. Są wśród nich liczne cmentarzyska, pojedyncze groby, osady, punkty i ślady osadnicze, a także skarby i znaleziska luźne. Najwięcej obiektów archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji pochodzi z terenu gminy Papowo Biskupie i gminy Stolno, najmniej z terenu miasta Chełmna.

Najstarsze odkrycia archeologiczne datowane są na okres schyłkowego paleolitu i mezolitu. Są to narzędzia krzemienne znalezione m.in. w Chełmnie, Kałdusie i Łunawach. Z okresu neolitu pochodzą natomiast odkryte m.in. w Małym Czystem trzy groby pochówku szkieletowego i ciałopalnego przedstawicieli kultury pucharów lejkowatych, cmentarzyska w Grubnie i Trzebczu ludności kultury amfor kulistych oraz ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych na terenie Firlusa, Kornatowa i Wichorza, a na terenie Bartlewa, Krusina, Cepna i Wichorza – kultury amfor kulistych.

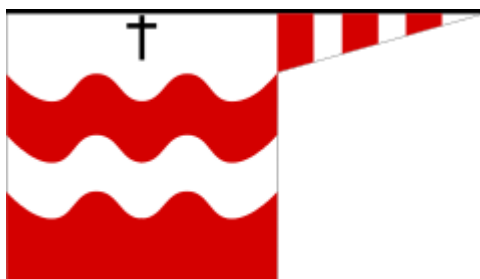
W roku 1938, podczas pogłębiania stawów w Malankowie, wyciągnięto przypadkowo z torfu osiem naczyń – dwustożkowych amfor z lejkowatą szyją zaopatrzoną w ucha. Prawdopodobnie były to dary wotywno związane z wierzeniami ludności kultury pucharów lejkowatych, której w szczególności zależało na przychylności bóstw środowiska wodnego.

Wiedzę o kulturze łużyckiej na ziemi chełmińskiej, posiadamy dzięki materiałom pozyskanym z badań archeologicznych prowadzonych m.in. w Chełmnie, Klęczkowie, Małym Czystem, Paparzynie i w Nowych Dobrach. Odkryto tam wyroby z brązu, naczynia i groby ciałopalne.

W okresie halsztackim wykształciła się także kultura pomorska, którą wyróżniał zwyczaj grzebania zmarłych. We wnętrzu charakterystycznych grobów skrzynkowych zbudowanych z kamiennych płyt, umieszczano urny (popielnice) z resztkami ciałopalnymi. We wnętrzu popielnic umieszczano niekiedy w osobnych przystawkach ozdoby. Takie groby odkryto m.in. w Łunawach, Osnowie, Grzybnie, Błachcie, Paparzynie, Bajerzu, Klęczkowie, Podwiesku i Wabczu.

Na początku XX w., na terenie Wabcza znaleziono niewielki grób skrzynkowy, wewnątrz którego znajdowały się trzy popielnice z ozdobami oraz przystawki. Natomiast podczas prowadzonych w 1963 roku badań archeologicznych na cmentarzysku w Podwiesku, natrafiono na dziesięć grobów skrzynkowych z popielnicą, wewnątrz niektórych mieściły się ozdoby (szpile z brązu, kolczyki

Ludność polska zamieszkująca obszar dawnej ziemi chełmińskiej stanowiła grupę etniczną o nazwie chełminiacy lub chełminianie (w gwarze - chełminiaki). Kultura ludowa chełminian zbliżona była częściowo do kultury kujawskiej, kociewskiej i dobrzyńskiej. Wśród badaczy przeważa jednak pogląd, że chełminiacy to odrębna i wyjątkowa grupa etniczna, a na jej ukształtowanie miało wpływ kilka czynników, m.in.: wielokulturowość i wielojęzyczność osadników oraz częste zmiany przynależności państwowej i administracyjnej.

Chorągiew ziemi chełmińskiej spod Grunwaldu

Powyższe czynniki przyczyniły się również do powstania gwary chełmińskiej, najstarszej po prawej stronie Wisły, należącej do dialektu wielkopolskiego. Cechują ją zapożyczenia z języków dolnogermańskich, w tym niderlandzkiego oraz języka łacińskiego i niemieckiego, np. *jo* (tak), *ni* (nie), *furt* (ciągle), *fertyk* (gotowe), *leser* (leń), *klumpy* (buty), *dycht* (całkiem), *cyrować* (zaszywać).

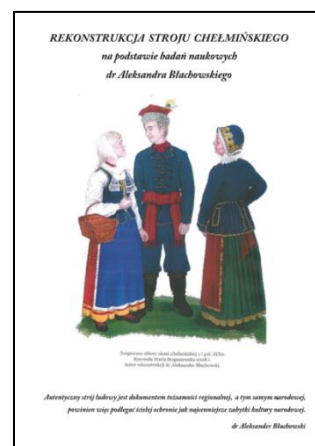
Inne charakterystyczne cechy gwary chełmińskiej, to m.in.:

- brak mazurzenia (rozróżnianie spółgłosek dźwiękowych jak: *sz*, *z*, *cz*, *dż*), np.: *pszenica*, nie *psenica*;
- *a* pochylone wymawiane jak *o*, np.: *pamientom* (pamiętam), *mosz* (masza);
- *e* pochylone wymawiane jak *i/y*, np.: *chlib* (chleb), *kobita* (kobieta);
- *o* pochylone wymawiane jak *u*, np.: *cós* (coś), *dopieru* (dopiero);
- *ą* wymawiane jak nosowe *u*, np. *piunty* (piąty), *sund* (sąd);
- występuje udźwięcznianie, np.: *jezdem* (jestem), *jezdema* (jesteśmy);
- odmiana liczebnika *dwa* jest uproszczona i polega na jego używaniu niezależnie od rodzaju gramatycznego, np.: *dwa kobity* (dwie kobiety), *dwasta* (dwieście);
- dopełniacz l. mnogiej ma końcówkę *-ów*, np: *kuniów* (koni), *krowów* (krów).

Gwarą chełmińską posługują się do dnia dzisiejszego niektóre osoby ze starszego pokolenia mieszkańców powiatu. W ostatnim jednak czasie, można zauważyć wzrost zainteresowania gwarą wśród młodych ludzi.

Na terenie powiatu chełmińskiego zachowało się niewiele elementów dawnego folkloru. Dotychczas mało było także informacji na temat dawnego ludowego stroju chełmińskiego.

Staraniem Stowarzyszenia Miłośników Kultury i Sztuki Ludowej „Pomorze”, dr Aleksander Błachowski, etnolog, historyk sztuki i muzeolog, na podstawie przeprowadzonych badań naukowych dokonał rekonstrukcji stroju chełmińskiego z początku XIX w. W swoim opracowaniu przedstawił kobiecy strój odświętny, strój paniński, płaszcz damski, żupan męski, strój młodzieńca, strój męski, ubiór dziewczynki oraz ubiory chłopców. Rekonstrukcja uzupełniona została o wzory haftów wykorzystywanych w strojach chełmińskich. Powyższy dokument dostępny jest w wersji elektronicznej na stronie internetowej www.chdk.pl/publikacje.html

W oparciu o dokładny opis przygotowany przez dr. Błachowskiego, uszyty został strój paniński i strój młodzieńca, które prezentowane były w 2011 r. podczas uroczystych obchodów Dożynek Województwa Kujawsko-Pomorskiego i Diecezji Toruńskiej w Chełmnie.

Na terenie dzisiejszego powiatu nie zachowały się zwyczaje i obrzędy ludowe kultywowane dawniej podczas różnych uroczystości rodzinnych i dorocznych świąt, m.in. jak: chrzest, wesele, Wigilia, Boże Narodzenie, Nowy Rok, Wielkanoc czy dożynki.

Pod względem kulturowym zwyczaje te były bardzo podobne do występujących na ziemi dobrzyńskiej. Oba te regiony historyczne, w przeszłości ulegały tym samym wpływom kultury osadników jak: Prusów, Holendrów, Niemców, repatriantów zza Buga i terenów wschodniej Polski, a także wpływom sąsiednich regionów m.in. Kujaw i Pomorza.

Bezcennym, niematerialnym dziedzictwem kultury są legendy ziemi chełmińskiej, utrwalone w kilku publikacjach oraz coraz częściej odtwarzane w formie inscenizacji przez lokalne stowarzyszenia i grupy rekonstrukcyjne.

Najpopularniejsze legendy to:

- Duch w baszcie;
- Nieukończona wieża kościoła;
- Kule armatnie w murach obronnych;
- Bochenek chleba i głodny wół;
- Cudowne źródło;
- Dzielne niewiasty;
- Kościelne dzwony;
- Panna zaklęta;
- Poganka;
- Kulmo.

W historię powiatu chełmińskiego wpisało się wiele wybitnych i zasłużonych osób, które poprzez swoją działalność miały wpływ na kształtowanie się lokalnego życia społeczno-gospodarczego, np.: Ignacy Danielewski, Józef Chociszewski, Wojciech Łożyński, Ludwik Rydygier, Walenty Fiałek, Grzegorz Gerwazy Gorczycki, gen. Józef Haller, Wojciech Łożyński, Ignacy Łyskowski, Antoni Piotrowicz, Jan Nierzwicki, Julian Prejs, Paweł Ossowski, Kurt Schumacher, Jan Slaski i ks. Stanisław Kujot.

Pamięć o nich to swoiste dziedzictwo.

5.3. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

Na terenie powiatu chełmińskiego występują 3 spośród czterech form ochrony wymienionych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- wpis do rejestru zabytków;
- uznanie za pomnik historii;
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Dotychczas nie został utworzony park kulturowy.

5.3.1. Wpis do rejestru zabytków

Rejestr zabytków zlokalizowanych na terenie powiatu chełmińskiego prowadzi Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu ma dwie delegatury: w Bydgoszczy i we Włocławku. Powołano również 4 miejskich konserwatorów: w Bydgoszczy, Toruniu, Grudziądzu i w Chełmnie.

Rejestr zabytków obejmuje:

- a) **Rejestr zabytków nieruchomych (księga A)**
- b) **Rejestr zabytków ruchomych (księga B)**
- c) **Rejestr zabytków archeologicznych (księga C)**

W powiecie chełmińskim znajduje się 156 zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych, prowadzonego przez Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Zabytki nieruchome		
Lp.	Gmina	Ilość obiektów
1	Miasto Chełmno	54
2	Chełmno	11
3	Kijewo Królewskie	24
4	Lisewo	12
5	Papowo Biskupie	11
6	Stolno	37
7	Unisław	7
RAZEM		156

Załącznik nr 1 – rejestr zabytków nieruchomych

Gmina Miasto Chełmno

W 1953 roku, na podstawie decyzji konserwatora, cała dzielnica Stare Miasto, wraz z Rynkiem, w obrębie dawnych murów miejskich oraz ich otoczenia, została wpisana do rejestru zabytków nieruchomych. Jednocześnie wiele obiektów zlokalizowanych na terenie miasta została indywidualnie wpisana do rejestru.

Łącznie konserwator wydał 32 decyzje o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych.

Najważniejszymi zabytkami są ratusz, mury miejskie z 5 wieżami oraz gotyckie kościoły (6 kościołów i 1 kaplica):

- a) kościół farny pw. Wniebowzięcia NMP,
- b) kościół pw. śś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty,
- c) kościół filialny pw. Ducha Świętego,
- d) kościół poklasztorny oo. Dominikanów pw. śś. Piotra i Pawła,
- e) kościół poklasztorny oo. Franciszkanów pw. śś. Jakuba i Mikołaja,
- f) kościół ewangelicki garnizonowy, obecnie rzymsko-katolicki garnizonowy pw. Matki Boskiej Częstochowskiej,
- g) kaplica pw. św. Marcina.

Ratusz w Chełmnie

W wyżej wymienionych obiektach sakralnych wyposażenie bądź jego elementy zostały wpisane również do rejestru zabytków ruchomych.

Ponadto, do rejestru zabytków nieruchomych wpisanych jest wiele budynków i kamienic, cmentarz parafialny wraz z mauzoleami i kostnicą, spichlerz oraz zabudowania dawnej szkoły kadetów przy ul. 22 Stycznia (Koszary Fryderykowskie).

Cmentarz parafialny

Jednym z ciekawszych obiektów są zabudowania, w których obecnie mieści się Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a'Paulo. Jest to zespół klasztorny wybudowany w XIII wieku z inicjatywy Krzyżaków, na terenie którego znajdują się:

- a) kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty z XIV wieku wypełniony wieloma zabytkami sztuki,
- b) Wieża Mestwina – baszta z drugiej połowy XIII wieku,
- c) dawny konwent – długi budynek z cegły (XIV wiek) przylegający z jednej strony do kościoła, a z drugiej do Wieży Mestwina,
- d) Brama Merseburska – obecnie kaplica Grobu Pańskiego – jest jedną z dwóch zachowanych bram wjazdowych do Chełmna (druga to Brama Grudziądzka).

Gmina Miasto Chełmno		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościóły / zbory / kaplice	7
2	zabudowania klasztorne	12
3	cmentarze	1
4	mury miejskie	1
5	wieże (przy murach miejskich)	6
6	ratusz	1
7	budynki mieszkalne	9
8	szkoły i obiekty szkolne	12

9	kuźnia	1
10	spichlerz	1
11	hotel	1
12	szkoły kadetów	2
13	dawne seminarium	1
14	Dzielnica Starego Miasta	1
Razem		56

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że w 2005 r. Prezydent Polski uznał Chełmno za pomnik historii (patrz pkt 5.3.2.).

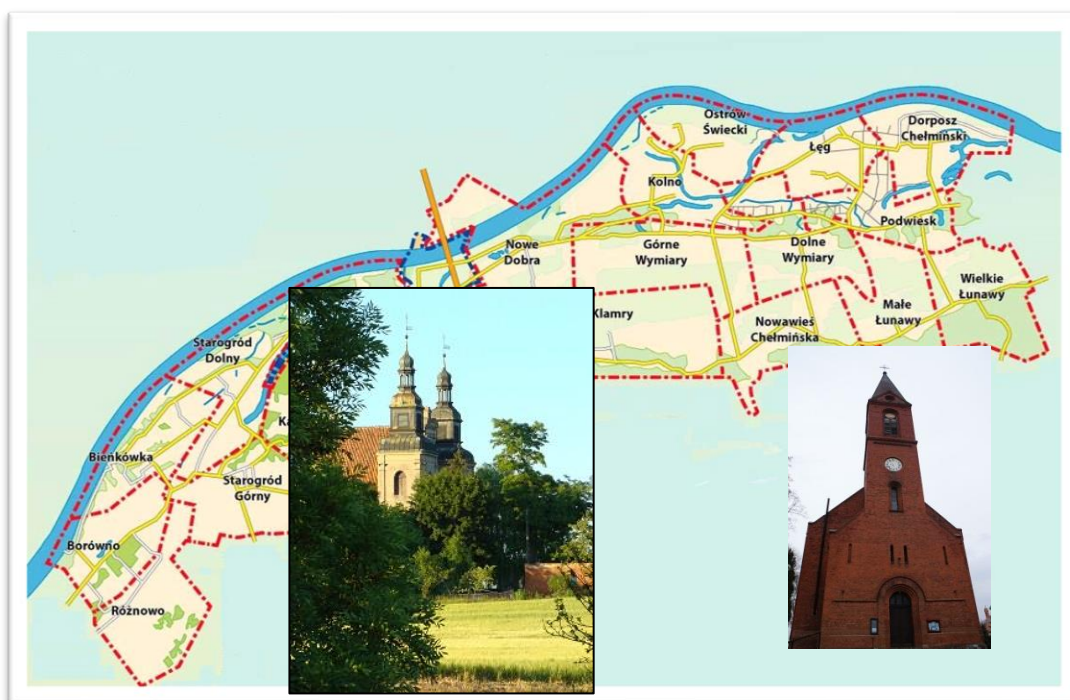
Gmina Chełmno

Na terenie gminy Chełmno zostało wydanych 10 decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych, które dotyczą 11 obiektów.

Gmina Chełmno		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościół / zbory	2
2	cmentarze	7
3	obiekty Twierdzy Chełmno (fort i schron)	2
RAZEM		11

Pod prawną opieką znajduje się 6 cmentarzy ewangelickich i jeden cmentarz ofiar hitleryzmu z II Wojny Światowej w Kłamrach. Ponadto w rejestrze zabytków nieruchomych znajdują się Fort VIII im. Piłsudskiego w Kłamrach i schron amunicyjny M-1 w Starogrodzie – oba wchodzące w skład zespołu fortyfikacji Twierdzy Chełmno (patrz pkt 5.5). Wszystkie obiekty Twierdzy Chełmno, zlokalizowane również w innych gminach powiatu chełmińskiego, zostały wpisane do rejestru zabytków na podstawie decyzji z 14.02.1980 r., nr A/1511.

Najdłużej, bo od 30.11.1929 r. pod prawną ochroną znajduje się kościół pw. św. Barbary w Starogrodzie. Obecny budynek pochodzi z 1754 r. i powstał na miejscu poprzedniego gotyckiego, murowanego kościoła z końca XIII wieku. Dodatkowo elementy wyposażenia tego kościoła znajdują się w rejestrze zabytków ruchomych. Na terenie wsi Wielkie Łunawy znajduje się kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zbudowany w 1855 roku z cegły, neoromański, który posiada wyposażenie współczesne, kilka elementów barokowych z XVIII wieku. Kościół wpisany został do rejestru zabytków pod nr A/1689. We wsi znajduje się także drewniany dwór z około 1820 roku, pozostałości parku z początku XIX w. i zadbane cmentarz menonicki. Oprócz tego zachowały się zabudowania dawniej używane jako młyn, kuźnia i zajazd.

źródło mapy: www.gmina-chelmno.pl

Na terenie gminy Chełmno znajdują się również obszary, które są wpisane do rejestru zabytków archeologicznych (Księga C). Są to *Góra Zamkowa* w Starogrodzie znajdująca się w rejestrze od 1960 r. oraz *Średniowieczny zespół osadniczy* w Kałdusie (patrz pkt 5.2.5 Zabytki archeologiczne).

Gmina Kijewo Królewskie

Na terenie gminy Kijewo Królewskie, we wsiach Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp i Watorowo, znajdują się 4 schrony amunicyjne, 3 schrony piechoty i 2 forte (nr I i II) wchodzące w skład zespołu fortyfikacji Twierdzy Chełmno.

Ochroną konserwatorską są objęte również:

- a) dwa kościoły parafialne (Kijewo Królewskie i Trzebcz Szlachecki),
- b) dwa zespoły pałacowo-parkowe (Bajerze i Kijewo Szlacheckie),
- c) zespół dworsko-parkowy w Trzebczu Szlacheckim,
- d) park dworski w Kosowiznie,
- e) spichlerz folwarczny w Płutowie.

Zespół pałacowo-parkowy w Bajerzu

Na podstawie ośmiu decyzji konserwatora zabytków ochroną objęto łącznie 24 obiekty.

Gmina Kijewo Królewskie		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościół / zbory	2
2	spichlerz	1
3	obiekty Twierdzy Chełmno (forty i schrony)	9
4	parki	1
5	zespoły pałacowo-parkowe (2), w tym - pałac (2) - park (2) - młyn (1)	5
6	zespół dworsko-pałacowy, w tym: - dwór z oficyną - park - rządówka - spichlerz - kuźnia - podwórze gospodarcze	6
RAZEM		24

W rejestrze zabytków ruchomych znajdują się elementy wyposażenia kościoła pw. św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim i kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Trzebczu Szlacheckim.

Na terenie rezerwatu przyrody „Płutowo” wznoszą się wały wczesnośredniowiecznego grodziska Płoth zasiedlonego w 1 połowie XII wieku, identyfikowanego w literaturze jako Płutowo. Grodzisko to zostało wpisane do rejestru zabytków archeologicznych stosunkowo niedawno – w 2003 roku. Jest to grodzisko jednoczłonowe z wałem zaporowym na kierunku północ – południe. Na jego terenie odkryto warstwę kulturową z ceramiką naczyn

Gmina Lisewo

Na podstawie 11 decyzji konserwatora ochroną zostało objętych 12 obiektów znajdujących się w granicach terytorialnych gminy Lisewo.

Gmina Lisewo		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościół	1
2	ruiny zamku	1
3	parki	8
4	zespół pałacowo-parkowy, w tym: - pałac - park typu krajobrazowego	2
RAZEM		12

Sześć parków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych to parki dworskie z pierwszej i drugiej połowy XIX wieku (w Bartlewie, Kamlarkach, Linowcu, Piątkowie, Tytlewie i Wierzbowie), jeden park dworski z początku XX wieku (Kornatowo) oraz park typu krajobrazowego we wsi Piątkowo.

Park w Mgoszczu

Na terenie wsi Mgoszcz znajduje się zespół pałacowo-parkowy z początku XIX wieku, wpisany do rejestru w latach osiemdziesiątych XX wieku. Zespół ten obejmuje pałac z końca XIX wieku oraz przylegający park z kilkoma zachowanymi drzewami uznanymi za pomniki przyrody.

W Lipienku znajdują się ruiny zamku wybudowanego prawdopodobnie na początku XIV wieku. Zamek został jednak w części zniszczony podczas potopu szwedzkiego w XVII wieku, a następnie w XIX wieku rozebrany. Obecnie zachowany jest kawałek muru i piwnicy (patrz pkt 5.5).

Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Lisewie

Najdłużej wpisany do rejestru zabytków (od 1929 r.) jest kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Lisewie (patrz pkt 5.5). Wybudowany został pod koniec XIII wieku. Jest to kościół gotycki, jednonawowy, w którym znajduje się wiele cennych zabytków sztuki, wpisanych do rejestru zabytków ruchomych.

Na terenie gminy Lisewo nie występują natomiast zabytki wpisane do rejestru zabytków archeologicznych.

Gmina Papowo Biskupie

W rejestrze zabytków nieruchomych znajduje się 7 parków z XIX wieku oraz zespół pałacowo-parkowy w Jeleńcu z XIX wieku, jeden z lepiej zachowanych w gminie (patrz pkt 5.5).

Najdłużej, bo od lat 30-tych XX wieku, pod prawną ochroną znajdują się ruiny zamku oraz kościół pw. św. Mikołaja w Papowie Biskupim. Wyposażenie kościoła znajduje się również w rejestrze zabytków ruchomych. Obiekty te zostały szerzej opisane w pkt 5.5.

Kościół pw. św. Mikołaja w Papowie Biskupim

Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał łącznie 11 decyzji obejmując prawną ochroną 11 obiektów.

Gmina Papowo Biskupie		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościóły / zbory	1
2	ruiny zamku	1
3	parki	7
4	zespół pałacowo-parkowy, w tym: - pałac - park	2
	RAZEM	11

Od 1965 roku pod ochroną znajdują się również dwa grodziska: w Jeleńcu i w Żyglądzie, które są wpisane do rejestru zabytków archeologicznych.

Grodzisko w Jeleńcu, położone jest na wyspie jeziornej, pochodzi z okresu późnego średniowiecza. Pozostałości tego grodu zostały zniszczone kiedy to na przełomie XIX i XX wieku urządzono tam cmentarz.

Grodzisko znajdujące się w Żyglądzie pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza – użytkowane było od połowy X wieku do początku XI wieku. Jednoczłonowe, koliste grodzisko, o średnicy około 45 m przy podstawie wału, położone jest na szczycie wzniesienia znajdującego się w szerokiej rynnie, którą płynie Struga Papowska.

Gmina Stolno

Ochroną konserwatorską zostało objętych 37 obiektów zlokalizowanych na terenie gminy Stolno (13 decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych). Duża część z nich to wchodzące w skład zespołu fortyfikacji Twierdzy Chełmno schrony amunicyjne, schrony piechoty oraz 5 fortów (nr od III do VII), w miejscowościach Małe Czyste, Nałęcz zach. i wsch., Rybieniec). Ponadto pod opieką konserwatorską znajduje się 5 parków dworskich oraz zespół dworsko-parkowy w Grubnie (patrz pkt 5.5).

Zespół pałacowo-parkowy w Grubnie

W granicach gminy zlokalizowane są również trzy kościoły, które obecnie stanowią siedziby parafii dekanatu chełmińskiego:

- a) kościół pw. św. Marcina w Sarnowie (patrz pkt. 5.5)
- b) kościół pw. św. Bartłomieja i Św. Anny w Wabczu (patrz pkt. 5.5),
- c) kościół pw. św. Katarzyny w Wielkim Czystem.

Dwa z nich, w Sarnowie i Wabczu, są z XIV wieku, natomiast budowę kościoła w Wielkim Czystem datuje się na trzecie ćwierćwiecze XIII wieku. Wyposażenie kościoła w Sarnowie i w Wabczu jest również wpisane do rejestru zabytków ruchomych.

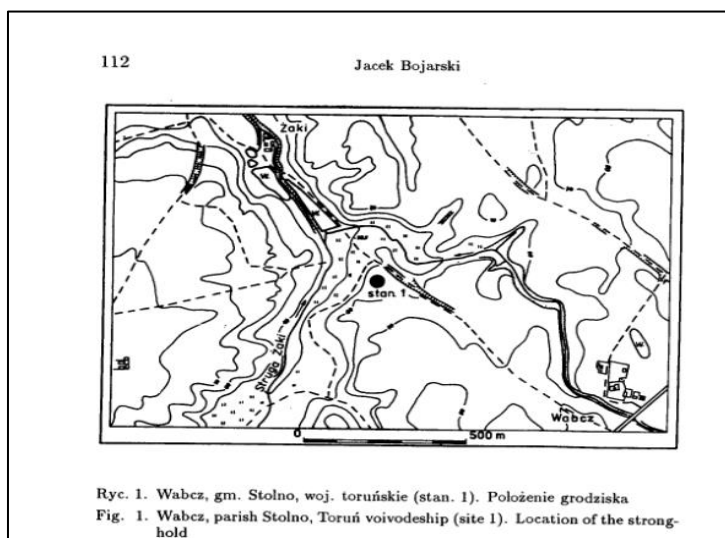

Kościół pw. św. Katarzyny w Wielkim Czystem

Gmina Stolno		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościóły / zbory	3
2	obiekty Twierdzy Chełmno (forty, schrony i baterie)	20
3	parki dworskie	5
4	zespół dworsko-parkowy (2), w tym: - pałac - park (2) - gorzelnia - dom gorzelnianego - spichlerz - lodownia - silosy - podwórze gospodarcze z zachowaną częścią muru i siecią brukowanych dróg	9
	RAZEM	37

W rejestrze zabytków archeologicznych znajdują się grodziska w Wabczu i w Sarnowie objęte ochroną w latach 60-tych XX wieku.

Grodzisko w Wabczu, które znajduje się w odległości ok. 900 m od wsi, nosi potoczną nazwę Poganka. Archeologiczne badania dowiodły, że miejsce to było zamieszkałe w drugiej połowie X wieku i na przełomie XI i XII wieku. W toku tych badań odsłonięto nawarstwienia grodu plemiennego z przełomu X i XI wieku oraz niewielkie pozostałości zabudowy w obrębie ruin grodu. Natomiast badania nad grodziskiem w Sarnowie, przeprowadzone w 1989 r. wykazały, że gród ten użytkowany był od XIV wieku. Grodzisko to znajduje się na południe od kościoła, na skraju doliny rzeki Młynówka. Ma kolisty kształt i posiada ślady wału ziemnego.

Położenie grodziska w Wabczu

Źródło: *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej. Tom 2. UMK, Toruń 1994.*

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Wabczu na ziemi chełmińskiej. Jacek Bojars

Gmina Unisław

W rejestrze zabytków nieruchomych znajduje się 7 obiektów z terenu gminy Unisław, które zostały objęte ochroną na podstawie 7 decyzji konserwatora zabytków.

Do rejestru wpisane są dwa kościoły parafialne znajdujące się w Grzybnie i Unisławiu, a także kościół filialny pw. Niepokalanego Serca NMP w Kokocku (parafia w Starogrodzie - gmina Chełmno) będący w przeszłości zborem ewangelickim (patrz pkt 5.5).

Ponadto w rejestrze zabytków nieruchomych znajduje się cmentarz ewangelicki z XIX wieku w Kokocku, park dworski z końca XIX wieku w Stablewiczach oraz zespół dworsko-pałacowy w Raciniewie obejmujący park dworski i spichlerz folwarczny.

Gmina Unisław		
Lp.	Obiekty	Ilość zabytków nieruchomych
1	kościóły / zbory	3
2	cmentarze	1
3	parki dworskie	1
4	zespół dworsko-parkowy:	2

	- park dworski - spichlerz folwarczny	
	RAZEM	7

W rejestrze zabytków ruchomych znajdują się elementy wyposażenia kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Unisławiu i kościoła pw. św. Michała Archaniola w Grzybnie.

Kościół pw. św. Michała Archaniola w Grzybnie

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Unisławiu, położone na skraju wysoczyzny morenowej, od 1965 roku, znajduje się w rejestrze zabytków archeologicznych. Jego powstanie określone jest na połowę X wieku. Zakłada się, że pierwotnie gród ten mógł należeć do Prusów bądź od początku stanowił własność książąt mazowieckich i stanowił element systemu obronnego.

W 1891 r. na terenie grodziska został założony cmentarz ewangelicki. Najstarsze ślady pochówku datowane są na 1904 r. Cmentarz został zamknięty w 1945 r. Obecnie grodzisko nie jest wykorzystywane na cele turystyczne czy dydaktyczne.

5.3.2. Uznanie za pomnik historii

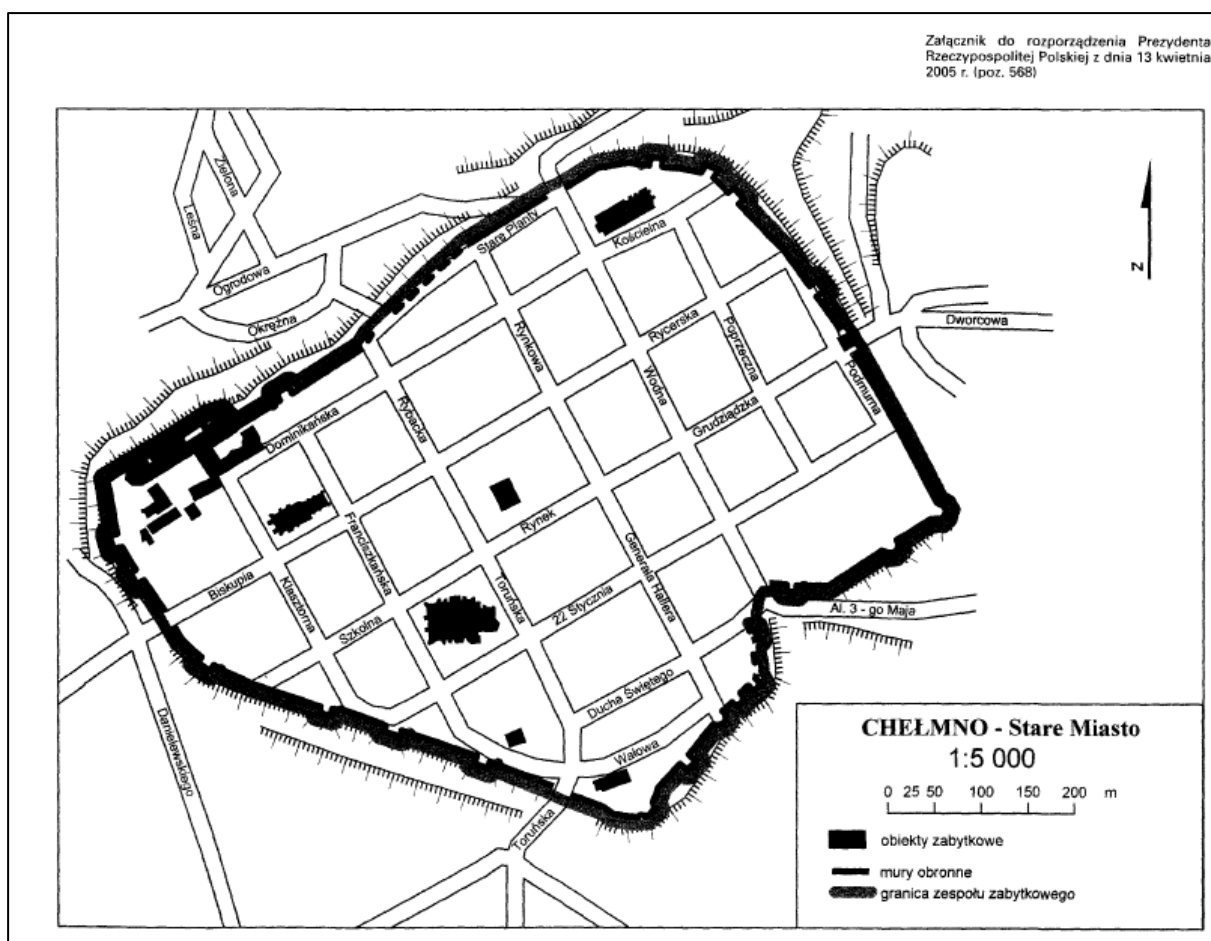
Pomnikiem historii, zgodnie z art. 15 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, może stać się zabytek nieruchomy wpisany do rejestru, który ma szczególne znaczenie dla kultury Polski. Nadanie takiego statusu jest szczególnie ważne, gdyż uznanie za pomnik historii następuje w drodze Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. W treści rozporządzenia wymienione są najważniejsze cechy zabytku wskazujące na jego unikalność, a także określone są jego granice przedstawione dodatkowo na załączonej schematycznej mapie. Koordynacją procesu uznania za pomnik historii zajmuje się Narodowy Instytut Dziedzictwa stanowiący obecnie aparat pomocniczy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W 2005 roku, na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2005 r. w sprawie uznania za pomnik historii, do grona obiektów uznanych za pomnik historii dołączyło Chełmno - Stare Miasto położone w Chełmnie, w województwie kujawsko-pomorskim.

W § 2 rozporządzenia określono, że „celem ochrony pomnika historii *Chełmno - Stare Miasto* jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, urbanistyczno-architektoniczne, wartości materialne i niematerialne, średniowiecznego miasta w pierwotnym układzie przestrzennym, którego dokument lokacyjny, jako prawo chełmińskie, stał się podstawą do założenia ponad 200 miast”.

W § 3 wyznaczono granice: „zespół zabytkowy obejmuje zespół Starego Miasta i biegnie wzdłuż linii murów obronnych; na odcinkach, gdzie mury nie istnieją, granice obszaru wyznaczają ulice Podmurna i Stare Planty.”

Potwierdzenie wpisu Starego Miasta w Chełmnie na Listę Pomników Historii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej odebrał Burmistrz Miasta Chełmna podczas Ogólnopolskich Obchodów Dnia Ochrony Zabytków w Gdańsku, w dniu 18 kwietnia 2005 r.

Granice zespołu zabytkowego Starego Miasta - Chełmna

5.3.3. Ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego jest aktem prawa miejscowego, który ustala przeznaczenie terenów oraz określa sposoby ich zagospodarowania i zabudowy. W przypadkach, gdy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego nie został na danym terenie

uchwalony, wówczas, w celu umożliwienia realizacji inwestycji, właściwy organ (Wójt, Burmistrz, Prezydent Miasta) wydaje odpowiednio: decyzję o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego (w stosunku do inwestycji celu publicznego) lub decyzję o warunkach zabudowy (w stosunku do pozostałych inwestycji).

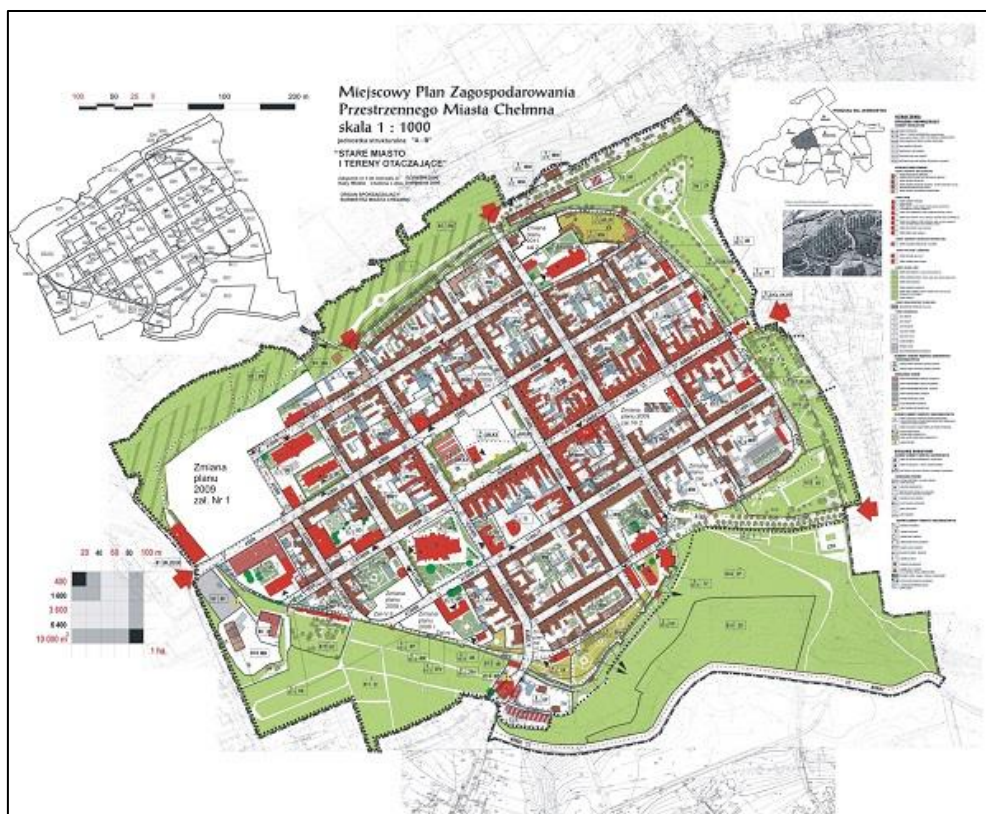
W planach miejscowych uwzględnia się obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz obszary wpisane do rejestru zabytków, a także obiekty budowlane i obszary ujęte w ewidencji zabytków (gminnej bądź wojewódzkiej). W planach miejscowych ustanawia się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące tereny, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę zabytków znajdujących się na tym terenie. Teren powiatu chełmińskiego nie jest obszarem, który na całej swej powierzchni posiada uchwalone plany miejscowe. Dwie gminy (Unisław i Papowo Biskupie) nie posiadają takich uchwał. W pozostałych gminach istniejące plany obejmują jedynie część obszaru.

Wyjątek stanowi Gmina Miasto Chełmno, która posiada miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmujący prawie cały teren miasta (blisko 95 % powierzchni). Przyjęty w 2006 roku przez Radę Miasta Chełmna oraz plany uchwalone w czasie późniejszym, z uwagi na zabytkowy charakter miasta, traktuje zagadnienia ochrony konserwatorskiej dość szczegółowo.

Na terenie miasta zostały wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej:

- 1) strefa „A” — strefa pełnej ochrony konserwatorskiej historycznej struktury przestrzennej zespołu staromiejskiego, wpisanego do rejestru zabytków jako dzielnicy Starego Miasta w obrębie dawnych murów miejskich wraz z ich otoczeniem;
- 2) strefy „B1” i „B2” — strefy ochrony konserwatorskiej historycznych struktur przestrzennych i zabudowy miejskiej o wartościach kulturowych — poza zespołem staromiejskim (granice szczegółowo wyznacza miejscowy plan);
- 3) strefa „E” — strefa ochrony ekspozycji zespołu staromiejskiego;
- 4) strefa „OW” — strefa obserwacji archeologicznej, obejmująca:
 - a) obszar zespołu staromiejskiego,
 - b) obszar historycznego Przedmieścia Rybaki,
 - c) obszar stanowisk archeologicznych, które zostały zaznaczone na graficznych załącznikach do planu.

Dla każdej ze stref określono w sposób bardzo dokładny wytyczne, ograniczenia i nakazy związane z ochroną zabytków.

*Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Miasta Chełmna
(załącznik graficzny nr 1)*

5.4. EWIDENCJA ZABYTEKÓW

Ewidencja zabytków jest podstawą sporządzania programów opieki nad zabytkami. Główne wytyczne co do ewidencji zabytków określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 r., poz. 56).

W ewidencji zabytków nieruchomości zdecydowanie najczęściej znajduje się budynków mieszkalnych, wśród których znalazły się: domy, kamienice, oficyny, czworaki, sześcioraki, ósmioraki, pałace, dwory i dworki, rządówki, organistówki/pastorówki, oficyny i gajówki. Warto podkreślić, że w gminie Papowo Biskupie i gminie Lisewo jednymi z charakterystycznych budynków są poniatówki, datowane na lata 30. XX wieku. Te drewniane domy powstawały na bazie jednego projektu, na terenach przeznaczonych do parcelacji w ramach przedwojennej reformy rolnej, której autorem był minister rolnictwa Juliusz Poniąkowski.

W granicach terytorialnych Miasta Chełmna, w ewidencji zabytków nieruchomości znalazły się aż 463 budynki mieszkalne. Większa część z nich znajduje się w obrębie dzielnicy Stare Miasto, która jest również wpisana do rejestru zabytków nieruchomości (patrz pkt 5.3.1.).

Do obiektów wiejskich zaliczono: budynki inwentarskie, wozownie, stodoły, magazyny, obory, bud. gospodarcze, kuźnie, cielętniki, chlewnie, stajnie, spichlerze, stelmacharnie, młyny, kołodziejnie i

owczarnie. Za wyjątkiem Miasta Chełmna, we wszystkich gminach powiatu chełmińskiego znajduje się podobna ilość tego typu obiektów.

Na terenie powiatu chełmińskiego znajduje się blisko 101 obiektów sakralnych, a są to przede wszystkim kapliczki i figury, domy katolickie, cmentarze i miejsca pamięci, zbory, a także towarzyszące kościołom plebanie i domy wikariuszy. Ponadto, w ewidencji zabytków nieruchomych znajdują się obiekty należące do Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo, a także murowany ewangelicki kościół w Wielkich Łunawach z 1882 r., obecnie parafialny rzymsko - katolicki kościół pw. Wniebowzięcia NMP.

Kapliczka w Falęcinie z 1877 r.

Wśród obiektów użyteczności publicznej znajdują się szkoły, dworce i obiekty kolejnictwa, karczmy, poczty, remizy, hotele, szpitale, obiekty cukrowni (gmina Unisław), zajazdy, obiekty koszarowe, urzędy, rakarnia i policja.

Remiza w Starogrodzie

Ważną grupę obiektów wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków nieruchomych stanowią obiekty Twierdzy Chełmno. Najwięcej z nich znajduje się na terenie gminy Stolno (20 obiektów), we wsiach Małe Czyste, Rybieniec i Stolno (patrz pkt. 5.5).

Oprócz obiektów, do ewidencji zabytków wpisano również parki dworskie i planty oraz założenia przestrzenne.

5.5 ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA POWIATU

Stare Miasto w Chełmnie jest najbardziej charakterystycznym i rozpoznawalnym elementem historycznego zasobu powiatu chełmińskiego. Obejmuje swymi granicami szereg zabytków mających wysokie znaczenie dla dziedzictwa narodowego. Unikalny jest już sam trzynastowieczny układ urbanistyczny, który opiera się na systemie szachownicowym – ulice przecinają się tu pod kątem prostym, dzięki

czemu całe stare miasto podzielone jest na prostokątne parcele. W samym centrum usytuowany jest rynek, należący do jednych z większych w Polsce, oraz gotycko-renesansowy ratusz z XVI wieku, który

posiada wysoką i ozdobną attykę, a także wieżę zegarową. Wartym podkreślenia jest również fakt, że na terenie starego miasta znajduje się 6 kościołów, wśród których pod względem wyposażenia wyróżnia się kościół farny pw. WNMP. W niedalekiej odległości od niego znajduje się zespół klasztorny prowadzony obecnie przez Siostry Miłosierdzia. W jego skład wchodzi budynek klasztorne, szpitalne, kościół oraz ogrody. Znajduje się tu również wieża Mestwina z XIII w., będąca prawdopodobnie częścią dawnej rezydencji krzyżackiej.

Cały obszar starówki okalają mury obronne, jedne z najlepiej zachowanych w Polsce, o długości około 2 km. W przeszłości w ciągu murów znajdowało się około 25-27 baszt oraz 7 bram wjazdowych do miasta – aktualnie zachowane są 3 baszty (Panieńska, Prochowa i Dominikańska) oraz 2 bramy: Grudziądzka i Merseburska.

Brama Grudziądzka

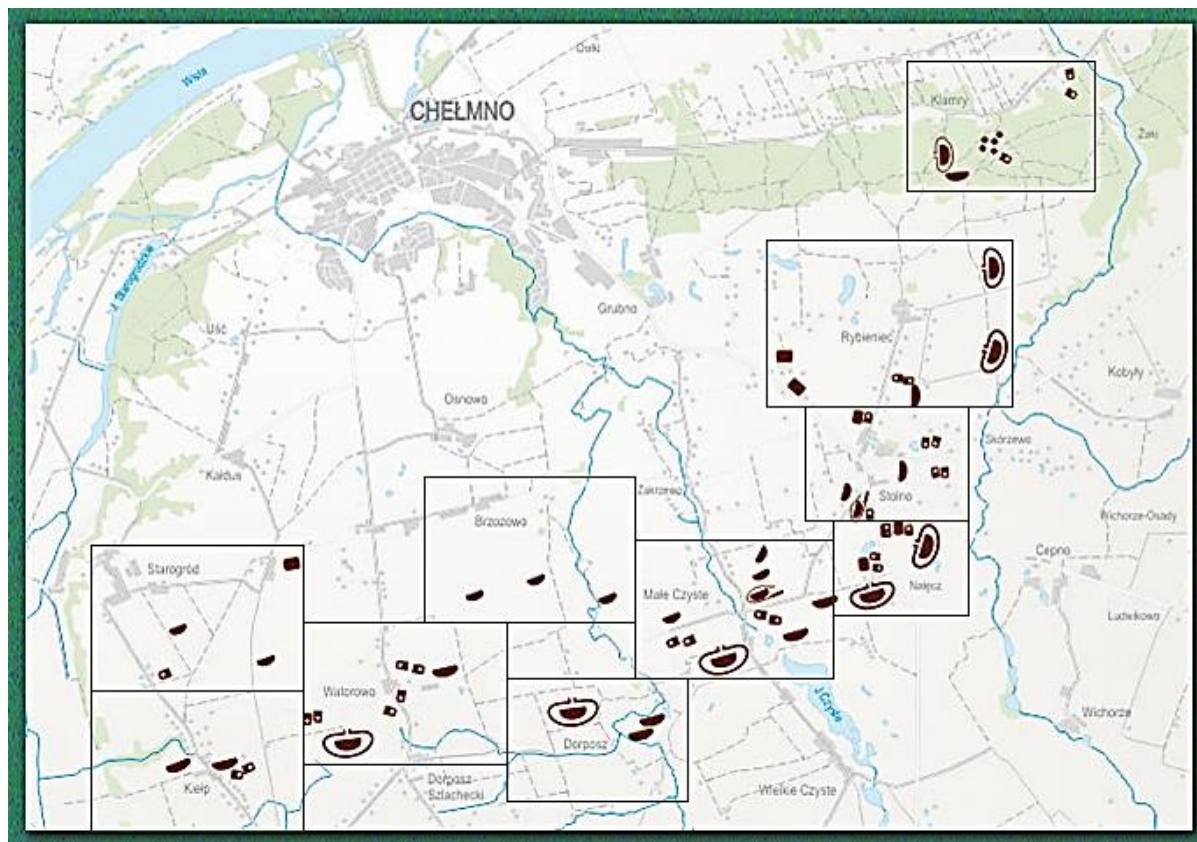
Twierdza Chełmno

Na terenach położonych na południe i południowy - wschód od Chełmna zlokalizowane są obiekty Twierdzy Chełmno, które wybudowano na początku XX wieku z inicjatywy Sztabu Generalnego Cesarstwa Niemieckiego. Twierdza Chełmno stanowiła element Linii Obrony Dolnej Wisły, w skład której wchodziły także twierdze w Toruniu, Grudziądzu, Malborku oraz w Fordonie. W odróżnieniu do tych twierdz, fortyfikacje Chełmna nie ochraniały przeprawy mostowej, ponieważ głównym zadaniem Twierdzy było zabezpieczenie przeprawy promowej przez Wisłę.

Pierwszymi obiektami jakie powstały były forty w Watorowie, Nałęczu Zachód, Nałęczu Wschód oraz w Rybieńcu. Następnie wybudowano fort w Stolnie i schron piechoty w Dorposzu Szlach., fort w Klamrach, Dorposzu Szlach. i w Małym Czysym. W latach 1906-1909 wzniesiono kolejne schrony piechoty oraz baterie składające się ze schronu dla artylerzystów, ciągu stanowisk dział oraz schronu amunicyjnego (Stolno, Małe Czyste). Powstała tak fortyfikacja rozpoczęła swą działalność w 1910 r. Cztery lata później zdecydowano o rozbudowie Twierdzy o dodatkowe 6 schronów piechoty i 8 schronów – magazynów amunicji. Twierdzy Chełmno towarzyszyły również budynki uzupełniające, takie jak składnica sprzętu mostowego (już nieistniejąca),

magazyny amunicyjne, wozownia w Starogrodzie czy składnica z wozownią mieszkalnym dla podoficerów w Stolnie.

i budynkiem

Lokalizacja obiektów Twierdzy Chełmno na terenie Powiatu Chełmińskiego

Źródło: www.twierdzachelmno.pl

Obiekty Twierdzy umiejscowiono w odległości 5-8 km od przeprawy przez Wisłę, na długości prawie 20 km, w pasie o szerokości około 1,5 km. Mimo takiego położenia fortyfikacja nie mogła jednak spełnić swych funkcji i skutecznie powstrzymać wojska rosyjskie – wybudowane forty i schrony były niewielkie, a dojazd do nich utrudniała niewystarczająca sieć dróg. Po zwycięskich walkach na froncie wschodnim w 1914 r. Cesarstwo Niemieckie wycofało z Twierdzy znaczną część załogi. W 1920 r. Twierdza Chełmno została przejęta przez polską armię na podstawie traktatu wersalskiego. Kiedy rozpoczęła się II wojna światowa obiekty nie miały istotnego znaczenia aż do 1944 r. kiedy podczas zbliżania się frontu wschodniego wojska niemieckie przebywający w Chełmnie przystąpiły do rozbudowy fortyfikacji. Pojawiły się nowe obiekty – schrony bierne przeznaczone dla kilku żołnierzy oraz lekkie schrony Ringstand 58c „Tobruk” do prowadzenia ostrzałów, a także wykopano sieć transzei. Z uwagi na to, że do walk z Rosjanami w rejonie Chełmna nie doszło, pod koniec II wojny światowej forty zostały opuszczone.

W obecnych czasach tylko niektóre z obiektów zostały wykorzystane i spełniają nowe funkcje. Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły i Zespół Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego przystosowały schrony IR1 w Kiełpiu i UR4 w Rybieńcu na potrzeby zimowisk dla nietoperzy. Fort w Dorposzu Szlacheckim jest udostępniany do zwiedzania, jak również odbywają się w nim imprezy i spotkania historyczno-turystyczne, którym towarzyszą degustacje lokalnych potraw i nalewek. W Forcie w Rybieńcu znajduje się obecnie Ośrodek Szkoleń Strzeleckich, gdzie jedna część udostępniona jest turystom, a druga została przeznaczona na strzelnicę. Fort w Klamrach jest

zagospodarowany przez Chełmińskie Towarzystwo Strzeleckie "Bractwo Kurkowe", które też dokonało częściowego remontu obiektu.

Fort w Dorposzu Szlacheckim

GMINA CHEŁMNO

Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie

Liczący ponad 20 ha obszar w pobliżu Góry św. Wawrzyńca w Kałdusie, należał w okresie wczesnego średniowiecza do największych aglomeracji na terenie Pomorza Wschodniego. Odkryta tam przez archeologów osada Culm – piastowskie Chełmno, uznawana jest za jeden z najważniejszych ośrodków administracyjno-gospodarczych Polski za czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego.

Osada usytuowana była na wysokiej krawędzi doliny Wisły, przy kopcu (Górze św. Wawrzyńca), kryjącym pozostałości grodu łużyckiego sprzed ok. 2700 lat. Przed zdobyciem osady przez Piastów, było to miejsce kultu pogańskiego oraz licznych uroczystości religijnych i zgromadzeń plemiennych, podczas których na ołtarzu kamiennym usytuowanym u podnóża Góry składano bogom i demonom krwawe ofiary.

Góra św. Wawrzyńc

W 2. połowie X wieku, w trakcie podboju Piastów Pomorza Wschodniego, włączono Chełmno w granice państwa piastowskiego, z zamysłem stworzenia tutaj ośrodka władzy politycznej i kościelnej. Świadczyłoby to o tym, że Chełmno w tym czasie charakteryzowało się dużym potencjałem ekonomicznym i demograficznym.

Na ówczesną chełmińską aglomerację składało się grodzisko z wałem obronnym, dwie osady, w tym podgrodowa, i cmentarzysko. Na terenie grodziska odkryte zostały również relikty trzynawowej, murowanej bazyliki w stylu wczesnoromańskiego, wielkością odpowiadającej katedrze gnieźnieńskiej. Budowla nigdy nie została ukończona. Naukowcy przypuszczają, że świątynia miała stanowić centrum ośrodka misyjnego, z którego miała być kierowana akcja chrystianizacyjna, połączona z próbą stworzenia na tym terenie organizacji kościelnej. Niektóre źródła wskazują, że na początku XI w. do Chełmna docierali pierwsi misjonarze, i że to właśnie tutaj odbywały się masowe chrzty ludności zamieszkującej nadwiślańskie tereny.

Chrześcijańskim śladem jest bursztynowy krzyżyk znaleziony przy zmarłym pochowanym na cmentarzysku w Kałdusie lub okucie z brązu datowane na XI-XII wiek, przedstawiające modlącą się kobietę.

Dzięki korzystnemu położeniu chełmińskiego ośrodka znajdującego się na skrzyżowaniu głównych szlaków handlowych, docierali tu i mieszkali nawet wikingowie, o czym świadczą ślady pochówku typu skandynawskiego.

W okresie XI-XII wieku, Chełmno było również miejscem produkcji rzemieślniczej – garncarskiej, hutniczo-kowalskiej i bednarskiej. Mieszkańcy zajmowali się także uprawą zbóż oraz hodowlą bydła i trzody chlewnej.

Liczne znaleziska odkryte przez archeologów świadczą o niezwyklej historii tego miejsca. Część z nich została wyeksponowana na objazdowej wystawie pn. Tajemnice Góry św. Wawrzyńca. Można na niej zobaczyć makietę wczesnośredniowiecznego układu przestrzennego ówczesnego Chełmna, rekonstrukcję komory grobowej wikingów wraz z bogatym wyposażeniem oraz rekonstrukcję pochówku woja z mieczem i pogańskiego stosu ofiarnego. Ekspozycja prezentuje również licznie odnalezione w Kałdusie srebrne monety i ozdoby.

W sumie na wystawie zgromadzonych zostało ponad tysiąc przedmiotów wykonanych z gliny, żelaza, srebra, kości, poroża i kamieni półszlachetnych.

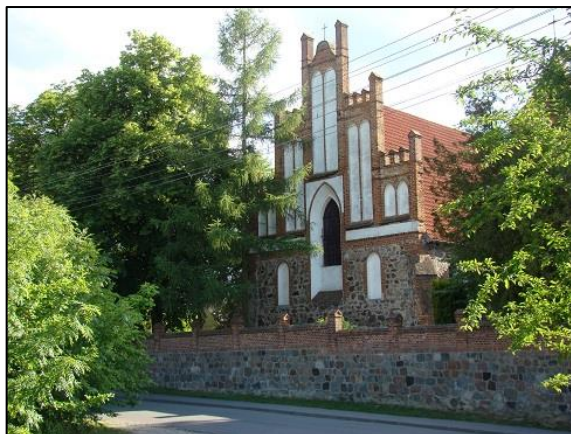
Zdjęcia: culture.pl

Kościół pw. św. Barbary w Starogrodzie zbudowany był w 1754 roku dzięki fundatorowi biskupowi chełmińskiemu Wojciechowi Stanisławowi Leskiemu, którego płyta nagrobna i epitafium znajdują się we wnętrzu kościoła. Kościół jest jednonawowy i posiada dwie kwadratowe wieże, gdzie powieszone są dzwony z 1631 i 1668 roku. Przeważa w nim wyposażenie późnobarokowe i rokokowe. Ołtarz główny pochodzący z XVIII wieku, przedstawia płaskorzeźbę św. Barbary w obłokach, a pod nią klęczącego przed aniołem św. Stanisława. Ołtarze boczne pochodzą z 1730 r. i wykonane zostały dla kościoła św. Janów w Toruniu, skąd zostały przeniesione. Obecny kościół powstał na miejscu poprzedniego kościoła pw. św. Piotra z 1276 roku, z którego prawdopodobnie pochodzą cegły w posadzce i zakrystii.

Na terenie wsi Wielkie Łunawy znajduje się **kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny** zbudowany w 1855 roku z cegły, neoromański, który posiada wyposażenie współczesne oraz kilka elementów barokowych z XVIII wieku.

GMINA PAPOWO BISKUPIE

Kościół pw. św. Mikołaja w Papowie Biskupim, datowany na XIII wiek, należy do grupy kościołów jednonawowych, których na ziemi chełmińskiej było 53. W 1509 rok wybudowano przy kościele kaplicę św. Huberta spełniającą również funkcję kostnicy. W XVIII wieku dokonano rozbudowy świątyni. Od strony południowej dobudowano kaplicę, gdzie przeniesiono kult św. Huberta, ponieważ kaplica cmentarna została zniszczona. W tym czasie również wzniesiono dolną część wieży – górna część z drewna powstała w 1841 roku. Większość wyposażenia pochodzi z XVII i XVIII wieku (ołtarze, obrazy i sklepienie). Najstarszymi zabytkami w kościele są trzy średniowieczne rzeźby, kropielnice z XIV wieku i drewniany relikwiarz z około XV wieku. Spiżowy dzwon datuje się na około 1370 rok. W czasie II wojny światowej kościół częściowo został zniszczony. Odnowiony został w latach 50-tych, a kolejne remonty i rozbudowę (nowa plebania, grota, kostnica) prowadzono w latach 1975 – 1987.

Na skraju **Papowa Biskupiego** znajdują się **ruiny zamku krzyżackiego**, który był kiedyś jednym z pierwszych zamków na terenie państwa krzyżackiego. Budowę zamku prowadzono w latach 1280 - 1300. Podczas wojny trzynastoletniej został zniszczony i prawdopodobnie nie podjęto się jego odnowy. W XVII wieku kamienie z murów wykorzystywano do budowy seminarium diecezjalnego w Chełmży. Zamek wybudowany był na planie kwadratu o boku 40,3 m, otoczony był fosami – dwiema wewnętrznymi (od północy i wschodu) i dwiema zewnętrznymi (od południa i zachodu).

Zespół pałacowo-parkowy w Jeleńcu zajmuje kilkuhektarowy obszar, na którym znajdują się starodrzewia oraz Jezioro Jelenieckie. Neogotycki, piętrowy pałac pochodzi z III ćw. XIX wieku i wzniesiony został na planie prostokąta. Charakterystyczna dla budynku jest wieża oraz taras ze schodami. Od strony jeziora do pałacu przylegają pozostałości parku krajobrazowego, ale dawny układ przestrzenny jest już mało czytelny.

Pałac w Jeleńcu

GMINA LISEWO

Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Lisewie wybudowany został pod koniec XIII wieku. Na przełomie XV i XVI wieku dobudowano kruchtę, zamienioną w XIX wieku na kaplicę. W latach 1551-1585, z fundacji Stanisława i Jana Kostków, została dobudowana zachodnia część korpusu wraz z szesnastoboczną wieżą. Neogotycką kruchtę dobudowano w XIX wieku. Ołtarz główny z baldachimem, pochodzący z XVIII wieku, w przeszłości znajdował się w kościele pw. św. Jakuba Starszego i św. Mikołaja w Chełmnie. Jednym z cenniejszych elementów wyposażenia jest średniowieczna „pancerna” skrytka na hostię - wzmocniona dodatkowo żelazną sztabą, znajdująca się w ścianie prezbiterium, średniowieczna chrzcielnica z przełomu XIII i XIV wieku oraz rokokowa ambona z połowy XVIII wieku. W świątyni znajduje się również epitafium wojewody chełmińskiego Jana Kostki z 1591 r. Dzwon na wieży datowany jest na 1560 rok.

Pancerna skrytka na hostię

Na terenie wsi **Mgoszcz** znajduje się **zespół pałacowo-parkowy** z początku XIX wieku zajmujący teren około 5 ha. Na terenie parku znajdują się okazy buka pospolitego, jesionów wyniosłych i dębów, z których niektóre stanowią pomniki przyrody. Pałac będący elementem założenia powstał w końcu XIX wieku, a obecnie znajduje się w nim siedziba Domu Pomocy Społecznej.

Dom Pomocy Społecznej w Mgoszczu

W **Lipienku** znajdują się **ruiny zamku** wybudowanego prawdopodobnie na początku XIV wieku. Był to murowany, dwuczęściowy zamek, otoczony szerokimi fosami. W pierwszej części znajdowało się przedzamcze w kształcie pięciokąta, a w drugiej części - zamek, który miał długość 39 m, szerokość 33m, a wysokość 12 m. W czasach krzyżackich był siedzibą wójtów zarządzających posiadłościami zakonu. Po wojnie trzynastoletniej, kiedy ziemia chełmińska z Toruniem wróciły do Polski, zamek przeszedł we władanie Polaków. W czasie potopu szwedzkiego zamek znowu przechodził pod władanie

raz Polaków, raz Szwedów. W tym okresie dokonano w nim największych zniszczeń. W 1765 r. stały już tylko 3 ściany, a w ciągu XIX wieku mury zamkowe rozebrano. Obecnie zobaczyć można krótki fragment muru, jedną piwnicę i doły po pozostałych piwnicach. W latach 50-tych XX wieku piwnicę wykorzystywano jeszcze do przechowywania produktów spożywczych.

GMINA STOLNO

Kościół pw. św. Bartłomieja i św. Anny w Wabczu to gotycki kościół, którego budowa rozpoczęła się pod koniec XIII wieku. W pierwszej połowie XIV wieku poszerzono prezbiterium oraz powstała wieża z kruchtą. Kolejne większe prace prowadzono w 1706 r., kiedy dobudowano kaplicę św. Anny oraz w latach 1835-1840 gdy dokonywano rekonstrukcji ceglanego zwieńczenia wieży. Wśród wyposażenia, które jest wpisane do rejestru zabytków ruchomych, znajdują się m.in. ołtarz główny z XVIII wieku i ołtarze boczne datowane na XVIII wiek (lewy ołtarz) i XIX wiek (prawy ołtarz), ambona, chrzcielnica, zabytkowy konfesjonał i drewniana kropielnica. Najstarszymi elementami są rzeźby św. Katarzyny i św. Barbary datowane na 1380 rok.

Kościół pw. św. Marcina Biskupa z Tours w Sarnowie wzniesiony został na przełomie XIII i XIV wieku, pierwotnie był pod wezwaniem św. Magdaleny. Budowla dwukrotnie została zniszczona: w 1655 r. podczas potopu szwedzkiego oraz w 1938 r. kiedy uległa spaleni. Rok później, w 1939 r., świątynię odrestaurowano dzięki dużemu zaangażowaniu gen. J. Hallera mieszkającego wówczas w pobliskim Gorzuchowie. Do dziś w kruchcie znajduje się tablica upamiętniająca jego obecność w kościele w Sarnowie.

Zespół dworsko-parkowy w Grubnie został założony w XIX wieku na powierzchni 11,5 ha. Park położony jest na zboczu, u którego podnóża znajdują się dwa jeziora. Występuje tu kilka rzadkich okazów drzew i krzewów, a cały teren charakteryzuje bogaty w gatunki stary drzewostan. Jest to jedno z najwartościowszych założeń przestrzennych na ziemi chełmińskiej.

W środkowej jego części znajduje się dwukondygnacyjny pałac zbudowany w XIX wieku. Charakterystycznymi elementami są dwie wieżyczki o stożkowatych dachach. Po II wojnie światowej pałac użytkował Ośrodek Doskonalenia Kadr Spółdzielczych. W 1955 r. obiekt przejął Zespół Szkół Rolniczych, który w 1956 r. zbudował internat, nad zachodnim brzegiem stawu, który do tego czasu mieścił się w budynku pałacu.

Pałac w Grubnie

GMINA KIJEWÓ KRÓLEWSKIE

Kościół pw. św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim jest jednym z ciekawszych zabytków w Gminie. Wybudowany na przełomie XIII i XIV wieku głównie z kamienia polnego, został zniszczony przez pożar w 1616 roku. Odbudowy i modernizacji kościoła podjęli się Dominikanie z Chełmna. Dobudowano nowe prezbiterium i podwyższono zakrystię. W 1674 roku został ponownie poświęcony. Zachowała się tablica upamiętniająca to wydarzenie. Około sto lat później dobudowano drewnianą wieżę (1757 rok), na której znajduje się blaszana chorągiewka z tą datą. Na początku XX wieku obiekt został poddany gruntownej odnowie. Najcenniejszym zabytkiem jest naturalnych rozmiarów pieta z lat 1380-90 (rzeźba przedstawiająca Matkę Boską trzymającą na kolanach martwego Jezusa Chrystusa). Elementy wyposażenia kościoła zostały wpisane do rejestru zabytków ruchomych.

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Trzebczu Szlacheckim jest kościołem parafialnym, pochodzącym z przełomu XIII i XIV wieku. Na początku XIX wieku zyskał drewnianą nadbudowę wieży, a w 1876 r. rodzina Slaskich dobudowała zakrystię z rodową kaplicą grobową mieszczącą cynkowe trumny. Najstarsza w kościele jest granitowa kropielnica pochodząca z okresu budowy kościoła. Na ołtarzu głównym z XVIII wieku znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z 1571 r., malowany na desce, a obok stoją rzeźby św. Piotra, Józefa, Franciszka, Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty.

GMINA UNISŁAW

Kościół pw. świętego Bartłomieja Apostoła w Unisławiu

Pierwsze zapisy archiwalne o kościele pochodzą z 1445 r. jednak nie wyklucza się, że mógł zostać wzniesiony już w XIII wieku. Kościół ten pierwotnie został zbudowany w gotyckiej formie dwuczłonej złożonej z nawy i wydzielonego, zamkniętego prezbiterium. Najstarsza jego część jest murowana z kamieni polnych. Kościół został zniszczony w XVII wieku, w czasie wojen szwedzkich. Rozpoczęte prace remontowe skończyły się w latach dwudziestych XVIII wieku i w 1728 r. kościół został ponownie konsekrowany pod wezwaniem świętego Bartłomieja Apostoła. W latach 1903-1904 ówczesny proboszcz ks. Ignacy Nowak dokonał gruntownej przebudowy bryły i rozbudowy kościoła. Trójkondygnacyjny ołtarz główny, z

kręconymi kolumnami pochodzi z 1724 r. i ufundowany został przez biskupa chełmińskiego Feliksa Ignacego Kretkowskiego. W jego centralnej części znajduje się figura ukoronowanej Matki Bożej z Dzieciątkiem. Po bokach znajdują się dwa ołtarze boczne, pochodzące z czasów rozbudowy w 1904 r., zawierające elementy starsze, z XVII i XVIII wieku. Wśród wyposażenia kościoła znajdują się liczne, obrazy i barokowa chrzcielnica zwieńczona figurą św. Jana Chrzciciela. Organy znajdujące się na drewnianym chórze datowane są na 1906 rok. Najstarszym elementem wyposażenia kościoła jest granitowa kropielnica (pierwotna chrzcielnica) pochodząca z XIII wieku. Wyposażenie kościoła jest wpisane do rejestru zabytków ruchomych.

Kościół pw. św. Michała Archaniola w Grzybnie powstał na przełomie XIII i XIV wieku i podobnie jak w Unisławiu, do jego budowy użyto kamienia polnego. Na początku XV wieku przeprowadzono jednak modernizację świątyni i do rozbudowy użyto już cegieł. Charakterystyczna jest wieża kościelna, która w dolnej części jest kamienna i posiada pierwotne schody w grubości muru, a w górnej części jest drewniana i wyróżnia się skomplikowanym układem konstrukcji szkieletowej. Ołtarz główny pochodzi z XVII wieku, na którym znajduje się późnorenansowy obraz Matki Boskiej

Śnieżnej malowany na desce, ze złotym wytłaczanym tłem. Wyposażenie kościoła jest wpisane do rejestru zabytków ruchomych.

Kościół pw. Niepokalanego Serca N.P. Marii w Kokocku datuje się na 1834 rok i był pierwotnie zborem ewangelickim. W wyniku powodzi w 1855 roku został on w dużym stopniu zniszczony. Dzięki zaangażowaniu wiernych w 1862 roku kościół gruntownie odbudowano, a w 1864 roku otrzymał wezwanie Kościoła Zbawiciela. Zbór przetrwał do 1945 roku kiedy to został przejęty przez parafię rzymsko-katolicką. Zlikwidowano w nim elementy protestanckie i kościół uzyskał nowe wezwanie Niepokalanego Serca N.M.P. Od 1990 roku kościół jest kościołem filialnym parafii w Starogrodzie. Budynek jest bardzo charakterystyczny, ponieważ głównym budulcem jest drewno, a konstrukcja ścian jest szkieletowa z wypełnieniem z cegieł. Jest to jeden z lepiej zachowanych kościołów tego typu.

*Kościół pw. Niepokalanego Serca N.P. Marii
w Kokocku – ściana boczna*

*Kościół pw. Niepokalanego Serca N.P. Marii
w Kokocku – wejście*

**6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU.
ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (SWOT).**

Mocne strony	Słabe strony
▪ duża ilość i różnorodność obiektów zabytkowych ▪ duża ilość zabytków w ewidencji zabytków świadcząca o bogactwie kulturowym powiatu ▪ uznanie Zespołu Staromiejskiego Chełmna za pomnik historii ▪ powołanie społecznych opiekunów zabytków ▪ powołanie Miejskiego Konserwatora Zabytków dla Miasta Chełmna ▪ zachowanie zespołu fortyfikacyjnego Twierdzy Chełmno ▪ dobry stan zachowania obiektów sakralnych oraz ich wyposażenia ▪ wzrost świadomości lokalnych środowisk dotyczących pielęgnowania dziedzictwa niematerialnego ▪ dobra promocja lokalnego dziedzictwa kulturowego w wydawnictwach powiatu, gmin i Lokalnych Grup Działania ▪ systematyczna promocja walorów kulturowych powiatu podczas organizowanych wycieczek pieszych i rowerowych w ramach „Spacerków po Chełmnie” ▪ dotacje powiatu na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków ▪ adaptacja niektórych obiektów zabytkowych na cele użyteczności publicznej	▪ zły stan większości zabytków wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków ▪ zły stan zachowania parków dworskich ▪ brak programów opieki nad zabytkami w większości gmin ▪ niedostateczna weryfikacja gminnych ewidencji zabytków ▪ brak zainteresowania gmin tworzeniem parków kulturowych ▪ brak oznakowania zabytków wpisanych do rejestru („Zabytek prawem chroniony”) ▪ brak dostatecznej współpracy samorządów, organizacji pozarządowych, naukowców i przedsiębiorców w zakresie ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego powiatu (brak wspólnej wizji) ▪ bardzo duża liczba samowoli budowlanych przy zabytkach wpisanych do ewidencji – zmiana i dewastacja substancji zabytkowej ▪ niska świadomość właścicieli obiektów o objęciu ochroną konserwatorską zabytków ujętych w ewidencji
Szanse	Zagrożenia
▪ zwiększenie edukacji w zakresie opieki i ochrony zabytków ▪ wzrost roli samorządów w zakresie ochrony zabytków ▪ możliwość pozyskania środków zewnętrznych, w tym unijnych, na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków	▪ brak mechanizmów prawnych dotyczących finansowania obiektów wpisanych do gminnych ewidencji zabytków ▪ wpływ „amerykanizacji” kultury wśród młodego pokolenia ▪ utrata wartości zabytkowej poprzez samowolne remonty przy zabytku wpisanym do ewidencji

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Priorytety „Powiatowego Programu opieki nad zabytkami na lata 2024-2027”		
Priorytet I Ochrona dziedzictwa materialnego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu	Priorytet II Promocja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu i działanie edukacyjne	Priorytet III Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu jako element służący budowaniu tożsamości

Kierunki i zadania przedstawia poniższa tabela:

PRIORYTET I Ochrona dziedzictwa materialnego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu	
Kierunek 1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	
Zadania:	
➤ pozyskiwanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością Powiatu	
➤ udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków	
Kierunek 2. Podjęmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych	
Zadania:	
➤ wspieranie projektów w zakresie rewitalizacji obiektów zabytkowych, ich adaptacji na cele kulturalne i społeczne lub projektów zwiększających atrakcyjność zabytków	
➤ oznakowanie zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych znakiem „Zabytek prawem chroniony”	
➤ wspieranie rozwoju turystyki kulturowej powiatu	
➤ zwiększenie współpracy ze społecznymi opiekunami zabytków w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami oraz upowszechniania wiedzy o zabytkach.	

Kierunek 3. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami
Zadania:
➤ współpraca z Powiatowym Urzędem Pracy i Ochotniczym Hufcem Pracy w zakresie pozyskania pracowników sezonowych do prac porządkowych i zabezpieczających obiekty zabytkowe
➤ wspieranie rzemieślników reprezentujących tzw. zanikające zawody
➤ organizowanie szkoleń dla osób bezrobotnych w zawodach związanych z tradycyjną sztuką rzemieślniczą

PRIORYTET II Promocja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu i działania edukacyjne
Kierunek 1. Promocja walorów kulturowych powiatu
Zadania:
➤ bieżąca aktualizacja stron internetowych powiatu chełmińskiego
➤ opracowanie przewodnika po zabytkach powiatu chełmińskiego
➤ wdrożenie na stronie internetowej powiatu modułu pn. „Wirtualny spacer po Twierdzy Chełmno”
➤ opracowanie i wdrożenie na stronie internetowej powiatu interaktywnej- wirtualnej mapy
Kierunek 2. Edukacja i popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym powiatu
Zadania:
➤ opracowanie gier terenowych
➤ organizacja warsztatów edukacyjnych dla dzieci i młodzieży w zakresie wiedzy o zabytkach
➤ opracowanie programu edukacyjnego na temat dziedzictwa kulturowego powiatu dla słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Chełmnie.

PRIORYTET III Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu jako element służący budowaniu tożsamości	
Kierunek 1. Wspieranie działań zmierzających do ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu	
Zadania:	
➤ współpraca z organizacjami pozarządowymi w zakresie ochrony dziedzictwa niematerialnego	
➤ wspieranie działań w zakresie rekonstrukcji wydarzeń historycznych, legend, przekazów i zwyczajów związanych z dziejami powiatu i historycznej ziemi chełmińskiej	
➤ współdziałanie przy tworzeniu materiałów filmowych, multimedialnych i wydawnictw	
Kierunek 2. Promocja niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu	
Zadania:	
➤ wspieranie promocji chełmińskiego stroju ludowego i gwary chełmińskiej	
➤ wspieranie promocji lokalnego folkloru, twórczości ludowej i rzemieślniczej	
Kierunek 3. Edukacja w zakresie lokalnego dziedzictwa niematerialnego	
Zadania:	
➤ wspomaganie działań edukacyjnych związanych z lokalną twórczością ludową i rzemieślniczą	
➤ wspieranie projektów edukacyjnych zwiększających wśród lokalnej społeczności świadomość ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego	

8. INSTRUMENTY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Instrumenty prawne

Realizacja Programu odbywa się za pomocą instrumentów prawnych, które wynikają z obowiązujących przepisów prawnych, o których mowa m.in. w Rozdziale 2. Jednocześnie, władze Powiatu Chełmińskiego mają na względzie zachowanie dziedzictwa kulturowego przy podejmowaniu aktów prawa miejscowego.

Instrumenty finansowe

Wśród instrumentów finansowych znajdują się m.in. dotacje udzielane przez Powiat Chełmiński zgodnie z *Uchwałą Rady Powiatu Chełmińskiego w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków (patrz rozdz. 11)*, jak również wszelkie formy pozyskiwania przez Powiat środków finansowych z funduszy zewnętrznych.

Instrumenty koordynacji

Wszelkie działania związane z realizacją Programu są zgodne z założeniami ujętymi w *Programie opieki nad zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego* oraz *Krajowym Programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*.

Instrumenty społeczne

Powiat podejmując działania związane z niniejszym Programem uwzględnił ścisłą współpracę z właścicielami zabytków, z instytucjami kultury, ze społecznymi opiekunami zabytków oraz organizacjami pozarządowymi działającymi w sferze ochrony zabytków.

Instrumenty kontrolne

Instrumenty kontrolne przewidują monitoring realizacji postanowień niniejszego Programu.

9. WSPÓŁPRACA Z WOJEWÓDZKIM I MIEJSKIM KONSERWATOREM ZABYTEKÓW

Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków został powołany przez Wojewodę Kujawsko-Pomorskiego, za zgodą Generalnego Konserwatora Zabytków.

Do zadań wykonywanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków należy w szczególności:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie;
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 7) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- 8) upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- 9) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków.

Współpraca Starosty Chełmińskiego z Kujawsko-Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków ma miejsce m.in. przed wydaniem zezwolenia na prowadzenie robót budowlanych przy zabytku ujętym w gminnej ewidencji zabytków. Przepisy Prawa budowlanego wymagają bowiem wcześniejszego uzgodnienia projektu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Analogiczne jest postępowanie w przypadku wydania zezwolenia na rozbiórkę takiego obiektu.

W przypadku robót przy obiekcie wpisanym do rejestru zabytków, Starosta Chełmiński, przed wydaniem pozwolenia, wymaga od inwestora uzyskania zezwolenia wydanego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W ramach sprawowania nadzoru Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków sprawdza zgodność wszelkich działań podejmowanych przy zabytkach wpisanych do rejestru oraz prowadzonych badań archeologicznych z zakresem lub warunkami określonymi w pozwoleniu i zatwierdzoną dokumentacją. W uzasadnionych przypadkach może żądać ustnych lub pisemnych informacji, okazania dokumentów i udostępnienia wszelkich danych mających związek z zakresem kontroli, a także dokonywać wpisy w dzienniku budowy w zakresie określonym przepisami Prawa budowlanego.

Współpraca Powiatu Chełmińskiego z Kujawsko – Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w tym zakresie odbywa się na poziomie Wydziału Administracji Architektoniczno-Budowlanej i Środowiska Starostwa Powiatowego w Chełmnie oraz Powiatowego Inspektora Nadzoru Budowlanego.

W dniu 24 stycznia 2012 r. zostało zawarte porozumienie między Wojewodą Kujawsko – Pomorskim a Burmistrzem Miasta Chełmna w sprawie powierzenia Gminie Miasta Chełmno prowadzenia niektórych spraw z zakresu właściwości Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Na jego mocy Burmistrz Miasta Chełmna przyjął prowadzenie w granicach

administracyjnych Chełmna niektórych spraw z zakresu właściwości Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w tym wydawanie niektórych decyzji administracyjnych, postanowień, zaświadczeń oraz dokonywanie uzgodnień określonych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym i ustawie Prawo budowlane. Powołany Miejski Konserwator Zabytków wypełnia powyższe zadania, za wyjątkiem spraw dotyczących obiektów sakralnych i należących do Gminy Miasto Chełmno. Ponadto Miejski Konserwator Zabytków wspomaga właścicieli zabytkowych obiektów w procesie pozyskiwania dotacji na planowane prace jak i na refundację kosztów już poniesionych. Dzięki powołaniu Miejskiego Konserwatora Zabytków proces uzgodnień konserwatorskich przebiega sprawniej, a inwestorzy mogą skorzystać z bezpośredniej konsultacji projektu, łącznie z oględzinami obiektu zabytkowego.

W związku z realizacją niektórych zadań ujętych w niniejszym Programie, Powiat Chełmiński planuje współpracę zarówno z Kujawsko-Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, jak i Miejskim Konserwatorem Zabytków głównie w zakresie:

- upowszechniania wiedzy o zabytkach wśród mieszkańców powiatu,
- pozyskiwania dotacji dla obiektów zabytkowych w ramach zewnętrznych dofinansowań, w tym z Unii Europejskiej,
- umieszczania znaków informujących o tym, że dany zabytek podlega ochronie (zabytek prawem chroniony).

10. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zgodnie z art. 87 ust.5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (T.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), zarząd powiatu ma obowiązek co 2 lata sporządzić sprawozdanie z realizacji programu opieki nad zabytkami i przedstawić je radzie powiatu.

Poniżej zostały przedstawione wskaźniki zapewniające czytelną ocenę poziomu realizacji programu uwzględniającą wykonanie i efektywność zaplanowanych działań.

Priorytet I Ochrona dziedzictwa materialnego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu
1) wartość pozyskanych środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością Powiatu; 2) ilość zrewaloryzowanych obiektów; 3) kwota wydatków z budżetu powiatu przeznaczonych na dotacje udzielone na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków; 4) ilość wspartych projektów mających na celu rewitalizację obiektów zabytkowych; 5) ilość wspartych projektów dotyczących adaptacji zabytków na cele kulturalne i społeczne; 6) ilość wspartych projektów zwiększających atrakcyjność zabytków; 7) ilość zabytków oznakowanych znakiem „Zabytek prawem chroniony”; 8) zakres działań podjętych w celu utworzenia produktu turystycznego pn., Szlakiem Twierdzy Chełmno”; 9) ilość i zakres wspartych działań dotyczących rozwoju turystyki kulturowej powiatu; 10) zakres współpracy podjętej ze społecznymi opiekunami zabytków; 11) ilość pracowników pozyskanych do prac porządkowych i zabezpieczających obiekty zabytkowe; 12) zakres wsparcia rzemieślników reprezentujących tzw. zanikające zawody; 13) ilość zorganizowanych szkoleń dla osób bezrobotnych w zawodach związanych z tradycyjną sztuką rzemieślniczą; 14) wartość środków przeznaczonych z budżetu powiatu na realizację zadań w ramach priorytetu I.

Priorytet II Promocja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu i działania edukacyjne
1) zakres działań podjętych w celu bieżącej aktualizacji stron internetowych powiatu; 2) ilość użytkowników facebooka Starostwa Powiatowego w Chełmnie ; 3) zakres działań podjętych w celu opracowanie przewodnika wraz z aplikacją mobilną; 4) ilość wydanych egzemplarzy przewodnika; 5) zakres działań podjętych w celu wdrożenia modułu pn. „Wirtualny spacer po Twierdzy Chełmno”; 6) ilość opracowanych gier terenowych; 7) ilość zorganizowanych warsztatów edukacyjnych w zakresie wiedzy o zabytkach; 8) ilość uczestników warsztatów edukacyjnych; 9) zakres działań podjętych w celu opracowania programu edukacyjnego na temat dziedzictwa kulturowego powiatu dla słuchaczy UTW w Chełmnie; 10) wartość środków przeznaczonych z budżetu powiatu na realizację zadań w ramach priorytetu II.
Priorytet III Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu jako element służący budowaniu tożsamości
1) zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi w celu ochrony dziedzictwa niematerialnego; 2) zakres wspieranych działań podjętych w celu rekonstrukcji wydarzeń historycznych, legend, przekazów i zwyczajów; 3) zakres współdziałania przy tworzeniu materiałów filmowych, multimedialnych i wydawnictw; 4) zakres i ilość wspieranych działań podjętych w celu promocji chełmińskiego stroju ludowego i gwary chełmińskiej; 5) zakres i ilość wspieranych działań podjętych w celu promocji lokalnego folkloru, twórczości ludowej i rzemieślniczej; 6) zakres i ilość wspomaganych działań edukacyjnych związanych z lokalną twórczością ludową i rzemieślniczą; 7) wartość środków przeznaczonych z budżetu powiatu na realizację zadań w ramach priorytetu III.

11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA

Podstawową zasadę finansowania zadań z zakresu opieki nad zabytkami określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku. Zgodnie z zapisami zawartymi w rozdziale 7 ustawy, obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej w/w tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

Źródła krajowe:

- dotacje ministra kultury oraz programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego :
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków
- dotacje wojewódzkie
- dotacje powiatowe
- dotacje gminne
- inne źródła

Źródła zagraniczne:

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych (szczegóły nt. nowej perspektywy finansowania dostępne są na stronach WRPO)
- źródła w ramach programów unijnych takich jak Program Rozwoju Obszarów Wiejskich lub Program Infrastruktura i Środowisko
- źródła pozaunijne - Mechanizm Norweski i Fundusz EOG.

12. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ POWIAT CHEŁMIŃSKI ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

Dla zapewnienia realizacji kierunków działań określonych w Rozdziale 7 Powiat Chełmiński podejmuje finansowe formy współpracy z różnymi podmiotami działającymi w sferze ochrony zabytków.

Podstawowymi źródłami finansowania zadań z zakresu ochrony zabytków są:

- 1) dotacje z budżetu Powiatu Chełmińskiego udzielane na mocy Uchwały nr III/32/2024 Rady Powiatu Chełmińskiego z dnia 23 lipca 2024 w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.
Jak określono w Uchwale Powiat Chełmiński udziela dotacji aby chronić dziedzictwo kulturowe powiatu chełmińskiego oraz wspierać działania właścicieli i zarządców zabytków dla zapewnienia ochrony i konserwacji wartościowych elementów substancji zabytkowej.
Zabytek musi spełniać łącznie następujące kryteria:
 - a) jest wpisany do rejestru zabytków;
 - b) jest położony lub znajduje się w granicach administracyjnych powiatu chełmińskiego;
 - c) posiada istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe.
- 2) dotacje z budżetu Powiatu Chełmińskiego dla organizacji pozarządowych udzielane na mocy uchwał podejmowanych corocznie przez Zarząd Powiatu w Chełmnie w sprawie ogłoszenia

otwartego konkursu ofert na realizację zadań publicznych z zakresu kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego.

Główne rodzaje działań, które będą mogły zostać dofinansowane to:

- a) organizacja imprez kulturalnych (np.: festiwali, konkursów, przeglądów) oraz innych przedsięwzięć sprzyjających rozwojowi działalności kulturalnej i artystycznej na terenie powiatu chełmińskiego.
- b) prezentacja i upowszechnianie dorobku artystycznego podczas festiwali i konkursów organizowanych na terenie Polski oraz poza jej granicami.
- c) działania związane z ochroną dóbr kultury znajdujących się na terenie powiatu chełmińskiego.
- d) organizacja inscenizacji, przedstawień i innych inicjatyw upowszechniających wśród społeczeństwa wiedzę o historii powiatu chełmińskiego.
- e) Inne inicjatywy służące rozwojowi kultury na terenie powiatu chełmińskiego.

ŹRÓDŁA

- 1) Folder: „Poznaj nasz region” Lokalna Grupa Działania „Vistula- Terra Culmensis – Rozwój przez Tradycję”, Stolno, 2008 r.
- 2) Folder: „Gmina Stolno”
- 3) Folder: „Gmina Kijewo Królewskie”,
- 4) „Chełmno przewodnik”, Wydawnictwo PWR, wyd. II, Toruń 2003 r.
- 5) Marek G. Zieliński „Kościół Św. Jakuba Starszego i Św. Mikołaja w Chełmnie”, Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum”, 2002 r.
- 6) Jacek Bachanek, Ryszard Kirkowski „Lisewo i okolice. Zarys dziejów do 1946 roku”. Lisewo 1993 r.
- 7) Leszek Pachon „Unisław Pomorski. Z dziejów parafii pod wezwaniem Świętego Bartłomieja”. Unisław Pomorski 2010 r.
- 8) Praca zbiorowa p. red. Jolanty Tubielewicz i Roberta Goni „Przewodnik turystyczny, wędrówki po Zakolu Dolnej Wisły”. Bydgoszcz 2007 r.
- 9) Ryszard Boguwolski, Małgorzata Kurzyńska, Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej, Muzeum w Grudziądzu 2001
- 10) Chełmno zabytkami malowane, Bydgoski Dom Wydawniczy MARGRAFSEN s.c., Bydgoszcz 2006
- 11) Robert Gonia, Tomasz Budzyński, Twierdza Chełmno. Pierścień fortyfikacji – przewodnik turystyczny, Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania „Vistula-Terra Culmensis-Rozwój przez Tradycję”, Stolno 2008
- 12) Powiat Chełmiński, Polskie Wydawnictwa Reklamowe, Wydanie 4/2012, Toruń
- 13) Wojciech Chudziak, Zanim powstało dzisiejsze Chełmno-wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie, Pomorze i Kujawy Nr 2/1999
- 14) Piotr Birecki, Wikingowie niedaleko Chełmna, Spotkania z zabytkami, nr 2-2006
- 15) Dariusz Meller, Krótko historia Chełmży (Łód pierszych poczynków do dzisiaj), Wabrzeskie Zakłady Graficzne, Chełmża 2004
- 16) Piotr Skurzyński, Zamki nad Wisłą, Wydawnictwo Region, Gdynia 2007
- 17) Rekonstrukcja stroju chełmińskiego na podstawie badań naukowych dr. Aleksandra Błachowskiego, www.chdk.pl
- 18) Archaeologia Historica Polonia. Tom 3. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności. Pod red. Jerzego Olczaka. UMK, Toruń 1996 r.
- 19) Jacek Bojarski. Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej. Tom 2. UMK, Toruń 1994. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Wabczu na ziemi chełmińskiej.
- 20) Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny. red. Marian Biskup, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1968 r.
- 21) Historia powiatu chełmińskiego, opracowanie Marka G. Zielińskiego, www.powiat-chelmno.pl
- 22) www.nid.pl
- 23) www.odznaka.kuj-pom.bydgoszcz.pttk.pl/index2.htm
- 24) www.zabytek.gov.pl
- 25) www.chelmno.pl
- 26) www.gmina-chelmno.pl
- 27) www.lisewo.com
- 28) www.stolno.com.pl
- 29) www.unislaw.pl

- 30) www.kijewo.pl
- 31) www.papowobiskupie.com.pl
- 32) www.dialektologia.uw.edu.pl
- 33) www.nasze.kujawsko-pomorskie.pl/etnografia/ziemia-chelminska/html
- 34) www.kmdg.grudziadz.pl/publikacje/biuletyny/numer/25.330
- 35) www.muzeumchelmno.pl/index.php/wystawy-stale
- 36) www.culture.pl
- 37) www.polskiezabytki.pl
- 38) www.powiat-chelmno.pl
- 39) <https://pl.wikipedia.org/wiki/Ziemia-chełmińska>
- 40) <https://pl.wikipedia.org/wiki/Chełminiacy>
- 41) www.archeozamki.pl

ZAŁĄCZNIKI

Wykaz załączników:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków,
- 2) wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków,
- 3) wykaz zabytków nieruchomych (architektury, budownictwa, cmentarze i zieleń komponowana) wpisanych do rejestru zabytków oraz zabytki ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

ZAŁĄCZNIK 1: ZABYTKI NIERUCHOME WPISANE DO REJESTRU ZABYTEKÓW

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	DATA DECYZJI	NR REJESTRU
CHEŁMNO	DOLNE WYMIARY		Cmentarz poewangelicki przy dawnym zborze	01.06.1987	A/227
	DOŁKI		Cmentarz ewangelicki przy dawnym zborze	01.06.1987	A/226
	KLAMRY		Cmentarz ofiar hitleryzmu z II wojny światowej wraz z nagrobkami i obeliskiem	01.06.1987	A/223
			▪ Cmentarz ewangelicki „stary” ▪ Cmentarz ewangelicki „nowy”	01.06.1987	A/224
				01.06.1987 wyjaśnieni e treści decyzji z: 14.01.2008	A/225
			Zespół fortyfikacji twierdzy Chełmno: ▪ Fort VIII im. Piłsudskiego → zob. też: Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Rybieniec, Stolno	14.02.1980	A/1511
	KOLNO		Cmentarz ewangelicki	01.06.1987	A/222
	MAŁE ŁUNAWY		Cmentarz ewangelicki	01.06.1987	A/221
	STAROGRÓD		Kościół parafialny p.w. św. Barbary	30.11.1929	A/387
			Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: ▪ Schron amunicyjny M-1 → zob. też: Klamry, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Rybieniec, Stolno	14.02.1980	A/1511
	WIELKIE ŁUNAWY		Kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki parafialny pw. Wniebowzięcia NMP otoczenie kościoła wraz z częścią działki nr 188/20, obr 0018	07.12.2015	A/1689
CHEŁMNO MIASTO			Dzielnica Starego Miasta wraz z Rynkiem w obrębie dawnych murów miejskich oraz ich otoczenia	30.04.1953	A/1513

			Kościół farny p.w. Wniebowzięcia NMP	24.10.1929 30.11.1929	A/392
		ul. Dominikańska	Kościół p.w. śś. Jana Chrzyciela i Jana Ewangelisty oraz zabudowania klasztorne po benedyktynkach, ob. Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a□ Paulo	17.12.1929	A/416
		ul. Dominikańska 40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a□ Paulo: - Dom św. Józefa-skrzydło pld. klasztoru - Dom św. Wincentego-oddział chirurgiczny szpitala z łącznikiem, ob. Dom Pomocy Społecznej - Budynek oddziału zakaźnego szpitala tzw. dom ogrodowy, ob. Dom Pomocy Społecznej	04.01.2007	A/1264
				02.06.2008	A/1363
		ul. Dominikańska 38	- Pralnia z łącznikiem - Dom ogrodowy z ciepłarnią, ob. dom mieszkalny tzw. ora et labora - Budynek gospodarczy z piekarnią, ob. archiwum z salą pamięci i pokoje mieszkalne sióstr - Kostnica - Ogrodzenie zewnętrzne na działkach nr 189/1, 189/2 - Piwnice i elewacje frontowe budynków Collegium Albertinum, ob. DPS	26.04.2013	A/1632
			Kościół filialny p.w. św. Ducha	13.07.1936	A/414
			Kościół poklasztorny oo. Franciszkanów p.w. śś. Jakuba i Mikołaja	10.12.1929	A/391
			Kościół poklasztorny oo. Dominikanów p.w. śś. Piotra i Pawła, następnie ewangelicki	30.11.1929	A/390

			Kościół ewangelicki garnizonowy, ob. rzym.-kat. garnizonowy p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej	14.03.2000	A/19
			Kaplica p.w. św. Marcina	13.07.1936	A/415
		ul. Toruńska 16	Cmentarz parafialny z: ▪ Mauzoleami ▪ Kostnicą	10.04.1985	A/238
			Mury miejskie z 5 wieżami: ▪ Prochownia ▪ Wieża przy dawnym klasztorze cysterek ▪ Wieża przy kościele poddominikańskim ▪ Wieża za szpitalem św. Ducha ▪ Wieża okrągła ▪ Brama Grudziądzka	18.10.1934	A/1379
		Rynek Główny	Ratusz	27.08.1929	A/573
		ul. Biskupia 2	Bryła oraz elewacje frontowe kamienicy narożnej wzniesionej w 1909 r.	19.02.2016	A/1695
		ul. Dominikańska 13	Kamienica narożna	18.11.2009	A/1541
		ul. Dominikańska 35	Zespół Królewskiego Katolickiego Gimnazjum, ob. Zespół Szkół Ogólnokształcących Nr 1: ▪ Gmach szkoły ▪ Budynek Sali gimnastycznej ▪ Ogrodzenie murowane ▪ Otoczenie w granicach działki nr 250	12.12.2007	A/1341
		ul. Grudziądzka 13	Budynek z oficyną	26.06.1992	A/155
		ul. Grudziądzka 17	Budynek z oficyną	26.06.1992	A/154
		ul. Grudziądzka 32	Kamienica ▪ Oficyna ▪ Budynek dawnej kuźni i warsztatu kowalskiego wraz z działką nr 104	04.12.1993	A/126
		ul. Kościuszki 11	Zespół Państwowej Szkoły Realnej, ob. Gimnazjum Nr	18.02.2009	A/1493

			2 im. T. Kościuszki -działka nr 33: ▪ Gmach szkoły ▪ Dom dyrektora ▪ Budynek toalet szkolnych ▪ Ogrodzenie od ul. Kościuszki		
		Al. 3 Maja 2 (dawny adres ul. 1 Maja 35)	Sala ćwiczeń korpusu kadetów, tzw. Arsenał	23.09.1978	A/259
		ul. Podmurna 7 (d.nr 2)	Spichlerz	17.02.1964	A/91
		ul. Rycerska 2	Kamienica tzw. Cywińskich wraz z działką nr 350/1	30.05.1994	A/110
		Rynek 5	Kamienica	21.11.1996	A/80
		Rynek 24	Budynek z oficyną	23.01.1992	A/160
		Rynek 25	Kamienica z oficyną	10.08.2007	A/1327
		ul Rynkowa 1	Hotel „Dwór Chełmiński”	17.11.1986	A/508
		ul. 22 Stycznia 16	Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)	30.11.1929	nr dawnego woj. toruńskiego A/15/14
		ul. Szkolna 6	Budynek d. Akademii Chełmińskiej	13.05.1991	A/167
		ul. Szkolna 14	▪ Budynek Symultannej Szkoły dla Chłopców oraz Przemysłowej Szkoły Doksztalczącej, ob. Zespół Szkół nr 2 im. A. Mickiewicza ▪ Brama z furtkami ▪ Elewacja frontowa tzw. kuźni przy ul. Biskupiej	28.04.2011	A/1587
		ul. Toruńska 3	Dawne seminarium oo. Misjonarzy, ob. Sąd Rejonowy	28.04.1953	A/526
		ul. Wodna 3	Pastorówka	29.12.1992	A/150
KIJEWÓ KRÓLEWSKIE	BAJERZE		Zespół pałacowo- parkowy: ▪ Pałac ▪ Park typu krajobrazowego	04.02.1991 26.11.1984	A/942
	BRZOZOWO		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: ▪ Schron amunicyjny M-3 ▪ Schron amunicyjny M-4	14.02.1980	A/1511

			Schron amunicyjny M-5 → zob. też Klamry, Starogród, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Rybienieć, Stolno		
	DORPOSZ SZLACHECKI		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: - Fort I - Fort II → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Rybienieć, Stolno	14.02.1980	A/1511
	KIEŁP		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: - Schron piechoty IR-1 - Schron piechoty IR-2 → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Watorowo, Małe Czyste, Rybienieć, Stolno	14.02.1980	A/1511
	KIJEWO KRÓLEWSKIE		Kościół parafialny p.w. św. Wawrzyńca	30.11.1929	A/389
	KIJEWO SZLACHECKIE		Zespół pałacowo-parkowy: - Pałac - Park - Młyn	16.05.1990	A/175
	KOSOWIZNA		Park dworski	26.11.1984	A/617
	PŁUTOWO, ob. część miejscowości SZYMBORNO		Spichlerz folwarczny	19.02.1982	A/1163
	TRZEB CZ (Szlachecki)		Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP	30.11.1929	A/386
			Zespół dworsko-parkowy : - Dwór z oficyną - Park - Rządcówka - Spichlerz - Kuźnia - Podwórze gospodarcze	22.10.1997	A/70
	WATOROWO		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: - Schron piechoty UR-1 - Schron amunicyjny M-2 → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp,	14.02.1980	A/1511

			Małe Czyste, Rybieniec, Stolno		
LISEWO	BARTLEWO		Park dworski	26.11.1984	A/618
	KAMLARKI		Park dworski	09.09.1985	A/140
	KORNATOWO		Park dworski	09.09.1985	A/612
	LINOWIEC		Park dworski	09.09.1985	A/611
	LIPIENIEK		Ruiny zamku	18.10.1934	nr dawnego woj. toruńskiego A/147/64
	LISEWO		Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Św.	30.11.1929	A/388
	MGOSZCZ		Zespół pałacowo- parkowy: ▪ Pałac ▪ Park typu krajobrazowego	27.06.1988	A/935
				09.09.1985	
	PIĄTKOWO		Park typu krajobrazowego	26.11.1984	A/963
	PNIEWITE		Park dworski	26.11.1984	A/615
	TYTLEWO		Park dworski	01.07.1986	A/605
	WIERZBOWO		Park dworski	26.11.1984	A/616
PAPOWO BISKUPIE	FAŁĘCIN		Park dworski	06.03.1985	A/335
	JELENIEC		Zespół pałacowo- parkowy: ▪ Pałac ▪ Park	11.04.1983	A/337
				14.12.1984	A/338
	NIEMCZYK		Park dworski	17.06.1985	A/336
	NOWY DWÓR KRÓLEWSKI		Park dworski	17.06.1985	A/339
	PAPOWO BISKUPIE		Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja	13.07.1936	A/331
			Ruiny zamku	13.04.1937	A/1377
			Park (ob. grunty wsi Wrocławki) → zob. Wrocławki		
	STORLUS		Park dworski	14.12.1984	A/332
	WROCŁAWKI		Park dworski	06.03.1985	A/333
			Park	17.06.1985	A/340
	ZEGARTOWICE		Park dworski	06.03.1985	A/334
STOLNO	GORZUCHOWO		Park dworski	01.10.1985	A/293
	GRUBNO		Zespół dworsko-parkowy : ▪ Pałac ▪ Park	06.11.1989	A/139
	KŁĘCZKOWO		Park dworski	17.06.1985	A/294
	KOBYŁY		Park dworski	06.03.1985	A/295
	ŁYNIEC		Park dworski	06.03.1985	A/296

	MAŁE CZYSTE		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: ▪ Fort III ▪ Fort IV Nałęcz zach. ▪ Schron piechoty UR-2 ▪ Schron piechoty UR-3 ▪ Bateria nr 3 ▪ Schron amunicyjny baterii nr 3 – B-3 (M) ▪ Schron piechoty IR-3 ▪ Schron piechoty IR-4 ▪ Schron amunicyjny M-6 ▪ Schron amunicyjny M-7 → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Rybienieć, Stolno	14.02.1980	A/1511
	RYBIENIEC		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: ▪ Fort VI ▪ Fort VII ▪ Schron piechoty UR-4 ▪ Schron piechoty IR-6 ▪ Fort VIII im. Piłsudskiego → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Stolno	14.02.1980	A/1511
	SARNOWO		Kościół parafialny p.w. św. Marcina	30.11.1929	A/291
	STOLNO		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: ▪ Fort V Nałęcz wsch. ▪ Bateria nr 4 ▪ Schron amunicyjny baterii nr 4 – B-4(M) ▪ Schron piechoty IR-5 ▪ Schron amunicyjny M-8 → zob. też Klamry, Starogród, Brzozowo, Dorposz Szlachecki, Kiełp, Watorowo, Małe Czyste, Rybienieć	14.02.1980	A/1511
	WABCZ		Kościół parafialny p.w. św. Bartłomieja	30.11.1929	A/292
			Park dworski	06.03.1985	A/141

	WICHORZE		Zespół dworsko-parkowy: ▪ Park ▪ Gorzelnia ▪ Dom gorzelnianego ▪ Spichlerz ▪ Lodownia ▪ Silosy ▪ Podwórze gospodarcze, z zachowaną częścią muru ogrodzeniowego i siecią brukowanych dróg ▪ Dwór z oficyną i budynek stajni z oborą z zespołu dworsko-parkowego skreślone dec. MKiDN z 19.07.2017 r.	22.10.1997	A/69
	WIELKIE CZYSTE		Kościół parafialny p.w. św. Katarzyny	25.05.1984	A/121
UNISŁAW	GRZYBNO		Kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła	30.11.1929	A/319
	KOKOCKO		Zbór ewangelicki, ob. kościół filialny rzym.-kat. p.w. Niepokalanego Serca NMP	12.05.1982	A/245
			Cmentarz ewangelicki	01.06.1987	A/493
	RACINIEWO		Zespół dworsko- parkowy: ▪ Park dworski ▪ Spichlerz folwarczny	09.09.1985	A/609
				19.08.1982	A/940
	STABLEWICE		Park dworski	09.09.1985	A/610
	UNISŁAW		Kościół parafialny p.w. św. Bartłomieja	12.05.1982	A/246

ZAŁĄCZNIK 2: WYKAZ ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTEKÓW

NUMER REJESTRU	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	PRZEDMIOT WPISU	DATA WPISU
C/150	Kałdus	Chełmno	Średniowieczny zespół osadniczy	29.12.1965 21.10.1997
C/4	Starogród	Chełmno	Góra Zamkowa	04.04.1930
C/156	Szymborno-Płutowo	Kijewo Królewskie	Grodzisko	27.08.2003
C/24	Jeleniec	Papowo Biskupie	Grodzisko	15.09.1965
C/32	Żygląd	Papowo Biskupie	Grodzisko	16.09.1965
C/85	Sarnowo	Stolno	Grodzisko	11.12.1968
C/12	Wabcz	Stolno	Grodzisko	14.09.1965
C/18	Unisław	Unisław	Grodzisko	15.09.1965

ZAŁĄCZNIK 3:

WYKAZ ZABYTEKÓW NIERUCHOMYCH (ARCHITEKTURY, BUDOWNICTWA, CMENTARZE I ZIELEŃ KOMPONOWANA) WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTEKÓW ORAZ ZABYTEKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW.

MIASTO CHEŁMNO

LP	MIEJSCOWOŚĆ	ULICA	NR	OBIEKT	UWAGI
1	Chełmno			Dzielnica Starego Miasta wraz z Rynkiem w obrębie dawnych murów miejskich oraz ich otoczenia	rej.zab. decyzja z 30.04.1953, nr rej. zab: A/1513
2	Chełmno			Przedmieście Grudziądzkie	
3	Chełmno			Przedmieście Wikliny	
4	Chełmno			Przedmieście Rybaki	
5	Chełmno			Układ urbanistyczny okolicy ul. Toruńskiej i Osnowskiej	
6	Chełmno			Kościół farny pw. Wniebowzięcia NMP	rej. zab. decyzja z 24.10.1929, oraz z 30.11.1929, nr rej. zab: A/392
7	Chełmno	Dominikańska		Kościół p.w.śś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty oraz zabudowania klasztorne po benedyktynkach, ob. Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo	rej. zab. decyzja z 17.12.1929, nr rej. zab.: A/416

8	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Dom św. Józefa – skrzydło pld. klasztoru	rej. zab. decyzja z 04.01.2007, nr rej. zab.: A/1264
9	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Dom św. Wincentego-oddział chirurgiczny szpitala z łącznikiem, ob. Dom Pomocy Społecznej.	
10	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Budynek oddziału zakaźnego szpitala, tzw. dom ogrodowy, ob. Dom Pomocy Społecznej.	
11	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Pralnia z łącznikiem	rej. zab. decyzja z 02.06.2008, nr rej. zab: A/1363
12	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Dom ogrodowy z cieplarnią, ob. Dom mieszkalny tzw. ora et labora	
13	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Budynek gospodarczy z piekarnią, ob. archiwum z salą pamięci i pokoje mieszkalne siostr	
14	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Kostnica	
15	Chełmno	Dominikańska	40	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Ogrodzenie zewnętrzne na działkach nr 189/1,189/2	
16	Chełmno	Dominikańska	38	Zabudowania Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo; Piwnice i elewacje frontowe budynków Collegium Albertinum, ob. DPS	rej. zab. decyzja z 26.04.2013, nr rej. zab: A/1632
17	Chełmno	Wałowa		Kościół filialny pw. św. Ducha	rej. zab. decyzja z 13.07.1936, nr rej. zab: A/414
18	Chełmno	Biskupia		Kościół poklasztorny oo. Franciszkanów pw. śś. Jakuba i Mikołaja	rej. zab. decyzja z 10.12.1929, nr rej. zab: A/391

19	Chełmno	Wodna		Kościół poklasztorny oo. Dominikanów p.w. ss. Piotra i Pawła , następnie ewangelicki	rej. zab. decyzja z 30.11.1929, nr rej. zab.: A/390
20	Chełmno	Wodna	3	Pastorówka	rej. zab. decyzja z 29.12.1992, nr rej. zab: A/150
21	Chełmno	Aleja 3 Maja		Kościół ewangelicki garnizonowy, ob. rzym - kat. Garnizonowy pw. Matki Boskiej Częstochowskiej	rej. zab. decyzja z 14.03.2000, nr rej. zab.: A/19
22	Chełmno			Kaplica pw. św. Marcina	rej. zab. decyzja z 13.07.1936, nr rej. zab.: A/415
23	Chełmno	Toruńska	16	Cmentarz parafialny z mauzoleami i kostnicą	rej. zab. decyzja z 10.04.1985, nr rej. zab.: A/238
24	Chełmno	Franciszkańska		Cmentarz przykościelny	
25	Chełmno	gen. Jastrzębskiego		Cmentarz komunalny	
26	Chełmno	Dworcowa		Cmentarz ewangelicki, ob. Park miejski	
27	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich		Cmentarz żydowski	
28	Chełmno	Aleja 3 Maja		Cmentarz wojenny	
29	Chełmno	Plac Wolności		Cmentarz św. Jerzego, nast. Miejsce Pamięci Narodowej	
30	Chełmno			Mury miejskie z 5 wieżami: 1) Prochownia, 2) Wieża przy dawnym klasztorze cysterek ,3) Wieża przy kościele poddominikańskim, 4) Wieża za szpitalem św. Ducha , 5) Wieża okrągła i Brama Grudziądzka	rej. zab. decyzja z 18.10.1934, nr rej. zab.: A/1379
31	Chełmno	Dworcowa		Założenie zieleni przy Starostwie Powiatowym o. Urzędu Miasta	
32	Chełmno	Dominikańska 40		Ogród przy klasztorze ss. Miłosierdzia	
33	Chełmno	Nad Browiną		Park Słowackiego, tj. park przy Browinie z obiektami sportowo-rekreacyjnymi i park leśny z Centrum rekreacyjnym „Parowa”	
34	Chełmno	ul. Dworcowa		Park miejski, tzw. Nowe Planty	
35	Chełmno	ul. Dworcowa		Kaplica cudownego źródła „Studienka” na terenie parku Nowe Planty	
36	Chełmno	Plac Wolności		Skwer na Placu Wolności	
37	Chełmno	22 Stycznia	2	Dom	
38	Chełmno	22 Stycznia	3	Dom	

				Królewskie Katolickie Gimnazjum, nst. Stymultanna Szkoła dla Dziewcząt ob.. Szkoła Podstawowa nr. 2 im. Stanisława Staszica	
39	Chełmno	22 Stycznia	4		
40	Chełmno	22 Stycznia	5	Kamienica	
41	Chełmno	22 Stycznia	6	Budynek mieszkalny	
42	Chełmno	22 Stycznia	7	Dawna plebania kościoła ewangelickiego	
43	Chełmno	22 Stycznia	8	Dom	
44	Chełmno	22 Stycznia	9	Dom	
45	Chełmno	22 Stycznia	10	Dom	
46	Chełmno	22 Stycznia	11	Dom	
47	Chełmno	22 Stycznia	12	Dom	
48	Chełmno	22 Stycznia	13	Dom	
49	Chełmno	22 Stycznia	14	Dom	
50	Chełmno	22 Stycznia	15	Dom	
51	Chełmno	23 Stycznia	16	Zabudowanie szkoły kadetów (koszary Fryderykowskie)- skrzydło główne	rej. zab. decyzja z 30.11.1929, nr rej. zab.: A/15/14
52	Chełmno	22 Stycznia	17	Dom	
53	Chełmno	22 Stycznia	18	Dom	
54	Chełmno	22 Stycznia	19	Dom	
55	Chełmno	22 Stycznia	20	Dom	
56	Chełmno	22 Stycznia	21	Dom	
57	Chełmno	22 Stycznia	22	Dom	
58	Chełmno	22 Stycznia	23	Dom	
59	Chełmno	22 Stycznia	24	Dom	
60	Chełmno	22 Stycznia	25	Dom	
61	Chełmno	22 Stycznia	26	Dom	
62	Chełmno	22 Stycznia	27	Dom	
63	Chełmno	22 Stycznia	28	Dom	
64	Chełmno	22 Stycznia	29	Dom	
65	Chełmno	22 Stycznia	30	Dom	
66	Chełmno	22 Stycznia	31	Dom	
67	Chełmno	22 Stycznia	32	Dom	
68	Chełmno	22 Stycznia	33	Dom	
69	Chełmno	22 Stycznia	34	Dom	
70	Chełmno	22 Stycznia	35	Dom	
71	Chełmno	22 Stycznia	36	Dom	
72	Chełmno	22 Stycznia	37	Dom	
73	Chełmno	22 Stycznia	38	Dom	
74	Chełmno	22 Stycznia	39	Dom	
75	Chełmno	22 Stycznia	40	Dom	
76	Chełmno	22 Stycznia	41	Dom	
77	Chełmno	22 Stycznia	42	Dom	
78	Chełmno	22 Stycznia	43	Dom	
79	Chełmno	22 Stycznia	44	Dom	
80	Chełmno	22 Stycznia	45	Dom	
81	Chełmno	22 Stycznia	46	Dom	
82	Chełmno	22 Stycznia	47	Dom	
83	Chełmno	22 Stycznia	48	Dom	

84	Chełmno	22 Stycznia	49	Dom	
85	Chełmno	22 Stycznia	50	Dom	
86	Chełmno	22 Stycznia	51	Dom	
87	Chełmno	23 Stycznia		Budynek dawnego aresztu	
88	Chełmno	Aleja 3-go Maja		Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)-sala ćwiczeń korpusu kadetów tzw. Arsenał, ob. Biblioteka Miejska	rej. zab. decyzja z 23.09.1978, nr rej. zab.: A/259
89	Chełmno	Aleja 3-go Maja		Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)-kasyno ficerskie szkoły kadetów	
90	Chełmno	Aleja 3-go Maja		Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)-budynek szkoły	
91	Chełmno	Aleja 3-go Maja	3	Kamienica	
92	Chełmno	Aleja 3-go Maja/Plac Wolności 4	5	Kamienica	
93	Chełmno	Aleja 3-go Maja	6	Willa	
94	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 1 koszar	
95	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 2 koszar	
96	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 3 sztab, biura	
97	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 4 koszarowy	
98	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 5 koszarowy	
99	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 6 koszar kuchnia, jadalnia	
100	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 7 jadalnia	
101	Chełmno	Aleja 3-go Maja		Budynek nr 8	
102	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 9 koszarowy	
103	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 10 izba chorych	
104	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 11 magazyn	
105	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 14 techniczno-eksploatacyjny	
106	Chełmno	Aleja 3-go Maja	10	Zespół koszar budynek nr 15 warsztat	
107	Chełmno	Aleja 3-go Maja		Zespół koszar budynek nr 16 warsztat	
108	Chełmno	Biskupia	1	Kamienica	
109	Chełmno	Biskupia	2	Kamienica	bryła i elewacje- rej. zab. decyzja z 19.02.2016, nr rej. zab.: A/1695
110	Chełmno	Biskupia	2	skrzydło kamienicy	
111	Chełmno	Biskupia	3	Spichlerz	
112	Chełmno	Biskupia	4	Kamienica	

113	Chełmno	Biskupia	5	Kamienica	
114	Chełmno	Biskupia	6	Kamienica	
115	Chełmno	Biskupia	7	Kamienica	
116	Chełmno	Biskupia	8	Kamienica	
117	Chełmno	Biskupia	9	Budynek mieszkalny	
118	Chełmno	Biskupia	10	Kamienica	
119	Chełmno	Biskupia/Franciszkańska	10	Kamienica	
120	Chełmno	Biskupia	11-13	Kamienica	
121	Chełmno	Biskupia	15	Dawny browar (Höcherl-Bräu. Act.Ges.), nast. Chełmińska fabryka urządzeń szpitalnych	
122	Chełmno	Biskupia		Teren koszar artylerii przy ul. Biskupiej i gen. Jastrzębskiego	
123	Chełmno	Biskupia	25	Zespół koszar - budynek koszar (oficerski)	
124	Chełmno	Biskupia	16 A	Zespół koszar - budynek mieszkalny	
125	Chełmno	Biskupia	16 B	Zespół koszar - budynek mieszkalny	
126	Chełmno	Biskupia	16 C	Zespół koszar - budynek mieszkalny	
127	Chełmno	Biskupia	16 D	Zespół koszar - budynek mieszkalny	
128	Chełmno	Biskupia	17	Kamienica	
129	Chełmno	Biskupia	23-23A	Budynek mieszkalny w zespole browaru	
130	Chełmno	Biskupia		Budynek gospodarczy w zespole browaru	
131	Chełmno	Biskupia		Kuźnia browarów chełmińskich ob. magazyn szkolny ZSZ nr 2	rej. zab. decyzja z 28.04.2011, nr rej. zab.: A/1587
132	Chełmno	Dominikańska	1	Dom	
133	Chełmno	Dominikańska	2	Dom	
134	Chełmno	Dominikańska	3	Kamienica	
135	Chełmno	Dominikańska	4	Kamienica	
136	Chełmno	Dominikańska	6	Kamienica	
137	Chełmno	Dominikańska	7	Kamienica	
138	Chełmno	Dominikańska	8	Kamienica	
139	Chełmno	Dominikańska	9	Mur z przejazdem	
140	Chełmno	Dominikańska	10	Kamienica	
141	Chełmno	Dominikańska	11	Dom	
142	Chełmno	Dominikańska	12	Kamienica	
143	Chełmno	Dominikańska	13	Kamienica	rej. zab. decyzja z 18.11.2009, nr rej. zab.: A/1541
144	Chełmno	Dominikańska	14	Kamienica	
145	Chełmno	Dominikańska	15	Kamienica	
146	Chełmno	Dominikańska	15B	Wodociągowa wieża ciśnień	
147	Chełmno	Dominikańska	16	Kamienica	
148	Chełmno	Dominikańska	18	Kamienica	
149	Chełmno	Dominikańska	19	Kamienica	
150	Chełmno	Dominikańska	20	Ogrodzenie z przejazdem	

151	Chełmno	Dominikańska	21	Dom mieszkalny	
152	Chełmno	Dominikańska	22	Kamienica	
153	Chełmno	Dominikańska	23	Kamienica	
154	Chełmno	Dominikańska	24	Dom	
155	Chełmno	Dominikańska	25	Kamienica	
156	Chełmno	Dominikańska	26	Kamienica	
157	Chełmno	Dominikańska	27	Dom mieszkalny	
158	Chełmno	Dominikańska	28	Dom	
159	Chełmno	Dominikańska	29	Kamienica	
160	Chełmno	Dominikańska	30	Dom	
161	Chełmno	Dominikańska	33	Kamienica	
162	Chełmno	Dominikańska	34	Dom	
163	Chełmno	Dominikańska	35	Zespół Królewskiego Katolickiego Gimnazjum , ob. Zespół Szkół Ogólnokształcących Nr 1 wraz z otoczeniem w granicach działki nr 250	rej. zab. decyzja z 12.12.2007, nr rej. zab.: A/1341
164	Chełmno	Dominikańska	35	Gmach szkoły	
165	Chełmno	Dominikańska	35	Budynek Sali gimnastycznej	
166	Chełmno	Dworcowa	35	Ogrodzenie murowane	
167	Chełmno	Dworcowa	1	Starostwo Powiatowe ob. Urząd Miasta	
168	Chełmno	Dworcowa	3	Starostwo Powiatowe , ob. Bank i budynek mieszkalny	
169	Chełmno	Dworcowa	4	Budynek mieszkalny	
170	Chełmno	Dworcowa	5	Kamienica	
171	Chełmno	Dworcowa	5b	Budynek mieszkalny	
172	Chełmno	Dworcowa	6	Kamienica	
173	Chełmno	Dworcowa	7	Kamienica	
174	Chełmno	Dworcowa	8	Kamienica	
175	Chełmno	Dworcowa	9	Dom	
176	Chełmno	Dworcowa	9a	Klinika chirurgiczna prof. L. Rydygiera, ob. budynek mieszkalny	
177	Chełmno	Dworcowa	11	Kamienica	
178	Chełmno	Dworcowa	13	Dom z ogrodzeniem	
179	Chełmno	Dworcowa	14	Budynek mieszkalny	
180	Chełmno	Dworcowa	15	Kamienica	
181	Chełmno	Dworcowa	17	Kamienica	
182	Chełmno	Dworcowa	18	Willa	
183	Chełmno	Dworcowa	19	Willa	
184	Chełmno	Dworcowa	20-22	Szkoła/Gimnazjum Specjalne nr 3	

185	Chełmno	Dworcowa	21	Ochronka miejska, ob. budynek mieszkalny	
186	Chełmno	Dworcowa	23	Hotel "Dworcowy"	
187	Chełmno	Dworcowa	23	Kinoteatr RONDO	
188	Chełmno	Dworcowa	24	Kamienica	
189	Chełmno	Dworcowa	26-28	Kamienica	
190	Chełmno	Dworcowa	27	Kamienica	
191	Chełmno	Dworcowa	29	Kamienica	
192	Chełmno	Dworcowa	30	Kamienica	
193	Chełmno	Dworcowa	31	Dom z ogrodzeniem	
194	Chełmno	Dworcowa	32	Kamienica	
195	Chełmno	Dworcowa	33	Kamienica	
196	Chełmno	Dworcowa	34	Powiatowy Inspektorat Oświaty ob. budynek mieszkalny	
197	Chełmno	Dworcowa	35	Kamienica	
198	Chełmno	Dworcowa	36	Budynek mieszkalny	
199	Chełmno	Dworcowa	37	Dom	
200	Chełmno	Dworcowa	38	Budynek bractwa strzeleckiego (Kaiser Wilhelm Schutzenhaus), obecnie kościół księży Pallotynów	
201	Chełmno	Dworcowa	39	Budynek mieszkalny pracowników kolei	
202	Chełmno	Dworcowa	41	Dworzec kolejowy	
203	Chełmno	Dworcowa	41	Magazyn kolejowy	
204	Chełmno	Franciszkańska	1	Kamienica	
205	Chełmno	Franciszkańska	2	Budynek mieszkalny	
206	Chełmno	Franciszkańska	4	Budynek mieszkalny	
207	Chełmno	Franciszkańska	8	Plebania	
208	Chełmno	Franciszkańska	10	Budynek mieszkalny w zespole plebanii	
209	Chełmno	Franciszkańska	12	Kamienica	
210	Chełmno	Franciszkańska	14	Budynek mieszkalny	
211	Chełmno	Franciszkańska	16	Budynek mieszkalny	
212	Chełmno	Grudziądzka	1	Kamienica	
213	Chełmno	Grudziądzka	2	Kamienica	
214	Chełmno	Grudziądzka	3	Kamienica	
215	Chełmno	Grudziądzka	4	Kamienica	
216	Chełmno	Grudziądzka	5	Kamienica	
217	Chełmno	Grudziądzka	7	Kamienica	
218	Chełmno	Grudziądzka	7	Spichlerz	
219	Chełmno	Grudziądzka	8	Dom mieszkalny	
220	Chełmno	Grudziądzka	9	Zajazd	
221	Chełmno	Grudziądzka	9a	Kamienica	
222	Chełmno	Grudziądzka	10	Kamienica	
223	Chełmno	Grudziądzka	11	Kamienica	
224	Chełmno	Grudziądzka	12	Kamienica	
225	Chełmno	Grudziądzka	13	Budynek z oficyną	rej. zab. decyzja z 26.06.1992, nr rej. zab.: A/155
226	Chełmno	Grudziądzka	14	Kamienica	
227	Chełmno	Grudziądzka	15	Kamienica	
228	Chełmno	Grudziądzka	16	Budynek mieszkalny	

					rej. zab. decyzja z 26.06.1992, nr rej. zab.: A/154
229	Chełmno	Grudziądzka	17	Budynek z oficyną	
230	Chełmno	Grudziądzka	18	Kamienica	
231	Chełmno	Grudziądzka	18	Oficyna	
232	Chełmno	Grudziądzka	19	Kamienica	
233	Chełmno	Grudziądzka	20	Kamienica	
234	Chełmno	Grudziądzka	21	Kamienica	
235	Chełmno	Grudziądzka	22	Kamienica	
236	Chełmno	Grudziądzka	23	Kamienica	
237	Chełmno	Grudziądzka	24	Kamienica	
238	Chełmno	Grudziądzka	25	Kamienica	
239	Chełmno	Grudziądzka	26	Budynek mieszkalny	
240	Chełmno	Grudziądzka	27	Kamienica	
241	Chełmno	Grudziądzka	28	Kamienica	
242	Chełmno	Grudziądzka	29	Kamienica	
243	Chełmno	Grudziądzka	30	Budynek mieszkalny	
244	Chełmno	Grudziądzka	31	Kamienica	
245	Chełmno	Grudziądzka	32	Kamienica, oficyna oraz budynek dawnej kuźni i warsztatu kowalskiego wraz z działka nr 104	rej. zab. decyzja z 04.12.1993, nr rej. zab.: A/126
246	Chełmno	Grudziądzka	33	Kamienica	
247	Chełmno	Grudziądzka	34	Kamienica	
248	Chełmno	Grudziądzka	35	Budynek mieszkalny (d.oficyna)	
249	Chełmno	Grudziądzka	36	Kamienica	
250	Chełmno	Hallera	1	Kamienica	
251	Chełmno	Hallera	2	Budynek mieszkalny	
252	Chełmno	Hallera	3	Kamienica	
253	Chełmno	Hallera	4	Budynek mieszkalny	
254	Chełmno	Hallera	6	Dom	
255	Chełmno	Hallera	7	Dom	
256	Chełmno	Hallera	8	Budynek mieszkalny	
257	Chełmno	Hallera	9	Kamienica	
258	Chełmno	Hallera	10	Dom	
259	Chełmno	Hallera	11	Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)- skrzydło zachodnie	
260	Chełmno	Hallera	12	Dom	
261	Chełmno	Hallera	13	(Koszary Fryderykowskie) - budynek mieszkalny koszar	
262	Chełmno	Hallera	16	Dom	
263	Chełmno	Hallera	18	Dom	
264	Chełmno	gen. Jastrzębskiego	14	Magazyn	
265	Chełmno	Kamionka	1	Dom	
266	Chełmno	Kamionka	2	Dom	
267	Chełmno	Kamionka	3	Biurowiec w zespole gazowni miejskiej	
268	Chełmno	Kamionka	3	Stolarnia w zespole gazowni miejskiej	
269	Chełmno	Kamionka	3a	Budynek mieszkalny	
270	Chełmno	Kamionka	5	Kamienica	

271	Chełmno	Kamionka	6	Kamienica z ogrodzeniem	
272	Chełmno	Kamionka	10	Kamienica z ogrodzeniem	
273	Chełmno	Kamionka	12	Kamienica	
274	Chełmno	Kamionka	14	Budynek mieszkalny	
275	Chełmno	Kamionka	18	Kamienica	
276	Chełmno	Kamionka	20	Kamienica	
277	Chełmno	Kilińskiego	9	Budynek administracyjny wodociągów miejskich , ob. mieszkalny	
278	Chełmno	Kilińskiego	9	Budynek biurowy wodociągów miejskich, ob. mieszkalny	
279	Chełmno	Klasztorna	1	Budynek mieszkalny	
280	Chełmno	Klasztorna	2	Budynek mieszkalny	
281	Chełmno	Klasztorna	3	Budynek mieszkalny	
282	Chełmno	Klasztorna	4	Budynek mieszkalny	
283	Chełmno	Klasztorna	6	Dom	
284	Chełmno	Klasztorna	8	Budynek mieszkalny	
285	Chełmno	Klasztorna	10	Budynek mieszkalny	
286	Chełmno	Klasztorna	12	Dom (przedszkole)	
287	Chełmno	Kościelna	2	Dom	
288	Chełmno	Kościelna	4	Dom	
289	Chełmno	Kościelna	5	Dom	
290	Chełmno	Kościelna	6	Dom	
291	Chełmno	Kościelna	12	Kamienica	
292	Chełmno	Kościelna	14	Kamienica	
293	Chełmno	Kościuszki	1	Willa z ogrodzeniem Dom i pracownia malarza A. Piotrowicza	
294	Chełmno	Kościuszki	2	Willa	
295	Chełmno	Kościuszki	3	Willa	
296	Chełmno	Kościuszki	4	Willa	
297	Chełmno	Kościuszki	5	Willa	
298	Chełmno	Kościuszki	6	Willa	
299	Chełmno	Kościuszki	7	Willa	
300	Chełmno	Kościuszki	9	Willa	
301	Chełmno	Kościuszki	10	Willa z ogrodzeniem	
302	Chełmno	Kościuszki	11	Zespół Państwowej Szkoły Realnej, ob. Gimnazjum nr 2 im. T Kościuszki- gmach szkoły	rej. zab. decyzja z 18.02.2009, nr rej. zab.: A/1493
303	Chełmno	Kościuszki	11	Zespół Państwowej Szkoły Realnej, ob. Gimnazjum nr 2 im. T Kościuszki- dom dyrektora	
304	Chełmno	Kościuszki	11	Zespół Państwowej Szkoły Realnej, ob. Gimnazjum nr 2 im. T Kościuszki- budynek toalet szkolnych	
305	Chełmno	Kościuszki		Zespół Państwowej Szkoły Realnej, ob. Gimnazjum nr 2 im. T Kościuszki- ogrodzenie od ulicy Kościuszki	
306	Chełmno	Kościuszki	12	Willa	

307	Chełmno	Kościuszki	14	Willa	
308	Chełmno	Leśna	5/7	Chałupa	
309	Chełmno	Łożyńskiego	3	Kamienica	
310	Chełmno	Łunawska	7	Dom	
311	Chełmno	Młyńska	1a	Willa	
312	Chełmno	Młyńska	1	Kamienica	
313	Chełmno	Młyńska	2	Kamienica	
314	Chełmno	Młyńska	3	Kamienica	
315	Chełmno	Młyńska	4	Kamienica	
316	Chełmno	Młyńska	5	Kamienica	
317	Chełmno	Młyńska	5a	Oficyna	
318	Chełmno	Młyńska	6	Kamienica	
319	Chełmno	Młyńska	8	Kamienica	
320	Chełmno	Młyńska	10	Dom	
321	Chełmno	Młyńska	12	Kamienica	
322	Chełmno	Młyńska	16	Kamienica	
323	Chełmno	Młyńska	22	Kamienica	
324	Chełmno	Młyńska	24	Dom	
325	Chełmno	Młyńska	26	Kamienica	
326	Chełmno	Młyńska	28	Dom	
327	Chełmno	Nad Browiną		Park Słowackiego, tj. Park przy Browinie z obiektami sportowo-rekreacyjnymi i park leśny z Centrum rekreacyjnym „Parowa”	
328	Chełmno	Nad Groblą	1	Dom	
329	Chełmno	Ogrodowa	5	Dom	
330	Chełmno	Ogrodowa	6	Kamienica	
331	Chełmno	Okreżna	7	Dom	
332	Chełmno	Parkowa	1	Willa z ogrodzeniem	
333	Chełmno	Parkowa	2	Kamienica czynszowa	
334	Chełmno	Parkowa	3	Kamienica czynszowa	
335	Chełmno	Parkowa	4	Kamienica	
336	Chełmno	Parkowa	5	Lazaret garnizonu	
337	Chełmno	Plac Wolności	1	Gmach Inspekcji Wodnej	
338	Chełmno	Plac Wolności	2	Kamienica	
339	Chełmno	Plac Wolności	3	Kamienica	
340	Chełmno	Planty Kolejowe	2	Budynek mieszkalny kolei	
341	Chełmno	Planty Kolejowe	2	Budynek gospodarczy przy bud.kolejowym	
342	Chełmno	Podgórna	4	Dom	
343	Chełmno	Podgórna	8	Dom	
344	Chełmno	Podgórna	18	Dom	
345	Chełmno	Podgórna	27	Dom	
346	Chełmno	Podgórna	32	Dom	
347	Chełmno	Podmurna	1	Kamienica	
348	Chełmno	Podmurna	7	Spichlerz	rej. zab. decyzja z 17.02.1964, nr rej. zab.: A/91
349	Chełmno	Polna	1	Kamienica	
350	Chełmno	Polna	2	Dom	
351	Chełmno	Polna	3	Kamienica	
352	Chełmno	Polna	5	Kamienica	

353	Chełmno	Polna	7	Kamienica	
354	Chełmno	Polna	9	Kamienica	
355	Chełmno	Polna	11	Kamienica	
356	Chełmno	Polna	13	Kamienica	
357	Chełmno	Polna	13a	Oficina	
358	Chełmno	Polna	15	Kamienica	
359	Chełmno	Polna	15a	Oficina	
360	Chełmno	Polna	17	Kamienica	
361	Chełmno	Polna	19	Kamienica	
362	Chełmno	Poprzeczna	1	Dom	
363	Chełmno	Poprzeczna	2	Kamienica	
364	Chełmno	Poprzeczna	3	Kamienica	
365	Chełmno	Poprzeczna	5	Kamienica	
366	Chełmno	Poprzeczna	6	Dom	
367	Chełmno	Poprzeczna	8	Dom	
368	Chełmno	Poprzeczna	9	Dom	
369	Chełmno	Poprzeczna	11	Dom	
370	Chełmno	Poprzeczna	13	Kamienica	
371	Chełmno	Poprzeczna	14	Spichlerz	
372	Chełmno	Poprzeczna	16	Magazyn (d. oficina)	
373	Chełmno	Poprzeczna	17	Dom	
374	Chełmno	Poprzeczna	19	Dom	
375	Chełmno	Poprzeczna	21	Dom	
376	Chełmno	Poprzeczna	26A	Budynek mieszkalny	
377	Chełmno	Portowa	4	Dom	
378	Chełmno	Powisłe	3A	Dom mieszkalny	
379	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	1	Budynek mieszkalny	
380	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	2	Budynek mieszkalny	
381	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	3	Budynek mieszkalny	
382	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	4	Budynek mieszkalny	
383	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	5	Budynek mieszkalny	
384	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	6	Budynek mieszkalny	
385	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	8	Budynek mieszkalny	
386	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	10	Budynek mieszkalny	
387	Chełmno	Powstańców Wielkopolskich	12	Budynek mieszkalny	
388	Chełmno	Rybacka	1	Dom	
389	Chełmno	Rybacka	2	Poczta	
390	Chełmno	Rybacka	3	Dom	
391	Chełmno	Rybacka	5	Dom	
392	Chełmno	Rybacka	5a	Dom	
393	Chełmno	Rybacka	6	Dom	
394	Chełmno	Rybacka	7	Kamienica	
395	Chełmno	Rybacka	8	Dom	
396	Chełmno	Rybacka	9	Dom	

397	Chełmno	Rycerska	1	Dom	
398	Chełmno	Rycerska	2	Kamienica tzw. Cywińskich wraz z działką nr 350/1	rej. zab. decyzja z 30.05.1994, nr rej. zab.: A/110
399	Chełmno	Rycerska	3	Dom	
400	Chełmno	Rycerska	4	Kamienica	
401	Chełmno	Rycerska	5	Kamienica	
402	Chełmno	Rycerska	7	Dom	
403	Chełmno	Rycerska	9	Kamienica	
404	Chełmno	Rycerska	10	Dom	
405	Chełmno	Rycerska	11	Dom	
406	Chełmno	Rycerska	12	Dom	
407	Chełmno	Rycerska	13	Kamienica	
408	Chełmno	Rycerska	14	Kamienica	
409	Chełmno	Rycerska	15	Kamienica	
410	Chełmno	Rycerska	17	Kamienica	
411	Chełmno	Rycerska	21	Kamienica	
412	Chełmno	Rycerska	22	Magazyn	
413	Chełmno	Rycerska	24	Dom	
414	Chełmno	Rycerska	25	Dom	
415	Chełmno	Rycerska	27	Kamienica	
416	Chełmno	Rycerska	35	Spichlerz	
417	Chełmno	Pl. Rydygiera	1	Budynek główny w zespole szpital	
418	Chełmno	Pl. Rydygiera	1a	Przychodnie –budynek w zespole szpitala	
419	Chełmno	Rynek		Ratusz	rej. zab. decyzja z 27.08.1929, nr rej. zab.: A/573
420	Chełmno	Rynek	1	Kamienica	
421	Chełmno	Rynek/Hallera 2b	2	Budynek mieszkalny z oficyną	
422	Chełmno	Rynek	3	Kamienica	
423	Chełmno	Rynek	4	Kamienica	
424	Chełmno	Rynek	5	Kamienica	rej. zab. decyzja z 21.11.1996, nr rej. zab.: A/80
425	Chełmno	Rynek	6	Kamienica	
426	Chełmno	Rynek	7	Kamienica	
427	Chełmno	Rynek	8	Kamienica	
428	Chełmno	Rynek	9	Kamienica	
429	Chełmno	Rynek	10	Kamienica	
430	Chełmno	Rynek	11	Kamienica	
431	Chełmno	Rynek	12	Kamienica	
432	Chełmno	Rynek	13	Kamienica	
433	Chełmno	Rynek	14	Kamienica	
434	Chełmno	Rynek	15	Kamienica	
435	Chełmno	Rynek	16	Kamienica	
436	Chełmno	Rynek	17	Kamienica	
437	Chełmno	Rynek	18	Kamienica	
438	Chełmno	Rynek	19	Kamienica	
439	Chełmno	Rynek	20	Kamienica	
440	Chełmno	Rynek	21	Kamienica	
441	Chełmno	Rynek	22	Kamienica	

442	Chełmno	Rynek	23	Kamienica	
443	Chełmno	Rynek	23	Spichlerz	
444	Chełmno	Rynek	24	Kamienica	rej. zab. decyzja z 23.01.1992, nr rej. zab.: A/160
445	Chełmno	Rynek	25	Kamienica z oficyną	rej. zab. decyzja z 10.08.2007, nr rej. zab.: A/1327
446	Chełmno	Rynek	26	Kamienica	
447	Chełmno	Rynkowa	1	Hotel „Dwór Chełmiński”	rej. zab. decyzja z 17.11.1986, nr rej. zab.: A/508
448	Chełmno	Rynkowa	2	Dom	
449	Chełmno	Rynkowa	3	Kamienica	
450	Chełmno	Rynkowa	4	Dom	
451	Chełmno	Rynkowa	5	Kamienica	
452	Chełmno	Rynkowa	7	Kamienica	
453	Chełmno	Rynkowa	8	Kamienica	
454	Chełmno	Rynkowa	9	Kamienica	
455	Chełmno	Rynkowa	10	Kamienica	
456	Chełmno	Rynkowa	11	Dom	
457	Chełmno	Rynkowa	12	Kamienica	
458	Chełmno	Skargi	2	Budynek mieszkalny	
459	Chełmno	Stare Planty	2	Kamienica	
460	Chełmno	Stare Planty	5a	Mur	
461	Chełmno	Stare Planty	6	Kamienica	
462	Chełmno	Stare Planty	8	Dom	
463	Chełmno	Studzienna	1-1a	Dom	
464	Chełmno	Szkolna	1	Dom	
465	Chełmno	Szkolna	2	Dom	
466	Chełmno	Szkolna	3	Budynek mieszkalny	
467	Chełmno	Szkolna	6	Budynek dawnej Akademii Chełmińskiej	rej. zab. decyzja z 13.05.1991, nr rej. zab.: A/167
468	Chełmno	Szkolna	8	Budynek mieszkalny	
469	Chełmno	Szkolna	10	Budynek mieszkalny	
470	Chełmno	Szkolna	12	Budynek mieszkalny	
471	Chełmno	Szkolna	14	Budynek Symultannej Szkoły dla Chłopców oraz Przemysłowej Szkoły Doksztalującej, ob. Zespół Szkół nr 2 im. A. Mickiewicza	rej. zab. decyzja z 28.04.2011, nr rej. zab.: A/1587
472	Chełmno	Szkolna	14	Brama z furtkami	
473	Chełmno	Szkolna	14	Elewacja frontowa tzw. Kuźni przy ul. Biskupiej	
474	Chełmno	Św. Ducha	1	Dom	
475	Chełmno	Św. Ducha	2	Dom	
476	Chełmno	Św. Ducha	3	Dom	
477	Chełmno	Św. Ducha	4	Kamienica	
478	Chełmno	Św. Ducha	5	Dom	
479	Chełmno	Św. Ducha	6	Dom	
480	Chełmno	Św. Ducha	7	Dom	
481	Chełmno	Św. Ducha	8	Dom	

482	Chełmno	Św. Ducha	9	Dom	
483	Chełmno	Św. Ducha	10	Dom	
484	Chełmno	Św. Ducha	11	Dom	
485	Chełmno	Św. Ducha	12	Dom	
486	Chełmno	Św. Ducha	13	Dom	
487	Chełmno	Św. Ducha	15	Dom	
488	Chełmno	Św. Ducha	16	Dom	
489	Chełmno	Św. Ducha	17	Dom	
490	Chełmno	Św. Ducha	19	Dom	
491	Chełmno	Św. Ducha	21	Dom	
492	Chełmno	Św. Ducha	23	Kamienica	
493	Chełmno	Świętojerska	1	Willa lekarza powiatowego	
494	Chełmno	Świętojerska	2	Budynek mieszkalny	
495	Chełmno	Świętojerska	3	Ewangelicki dom towarzystw, ob. Państwowa Szkoła Muzyczna I stopnia im. G.G.Gorczyckiego	
496	Chełmno	Świętojerska	5	Gmach policji (d. kamienica)	
497	Chełmno	Świętojerska	6	Budynek mieszkalny	
498	Chełmno	Świętojerska	8	Budynek mieszkalny	
499	Chełmno	Świętojerska	10	Budynek mieszkalny	
500	Chełmno	Świętojerska	11	Budynek mieszkalny	
501	Chełmno	Toruńska	1	Kamienica	
502	Chełmno	Toruńska	2	Dom	
503	Chełmno	Toruńska	3	Dawne seminarium oo. Misjonarzy, ob. Sąd Rejonowy	rej. zab. decyzja z 28.04.1953 nr rej. zab.: A/526
504	Chełmno	Toruńska	4	Kamienica	
505	Chełmno	Toruńska	5	Dom	
506	Chełmno	Toruńska	6	Kamienica	
507	Chełmno	Toruńska	7	Dom	
508	Chełmno	Toruńska	8	Kamienica	
509	Chełmno	Toruńska	9	Dom	
510	Chełmno	Toruńska	10	Dom	
511	Chełmno	Toruńska	11	Dom	
512	Chełmno	Toruńska	12	Budynek frontowy	
513	Chełmno	Toruńska	13	Kamienica	
514	Chełmno	Toruńska	14	Dom	
515	Chełmno	Toruńska	15	Dom	
516	Chełmno	Toruńska	16	Budynek mieszkalny	
517	Chełmno	Toruńska	17	Dom	
518	Chełmno	Toruńska	18	Budynek mieszkalny	
519	Chełmno	Toruńska	19	Dom	
520	Chełmno	Toruńska	22	Budynek mieszkalny	
521	Chełmno	Toruńska	23	Dawna rogatka	
522	Chełmno	Toruńska	24	Budynek mieszkalny	
523	Chełmno	Toruńska	26	Zespół rzeźni - budynek mieszkalny dyrektora	
524	Chełmno	Toruńska	26	Zespół rzeźni - budynek rzeźni	
525	Chełmno	Toruńska	26	Zespół rzeźni ogrodzenie	
526	Chełmno	Toruńska	27	Budynek mieszkalny	
527	Chełmno	Toruńska	28	Budynek mieszkalny	
528	Chełmno	Toruńska	29	Budynek mieszkalny	

529	Chełmno	Toruńska	30	Budynek mieszkalny	
530	Chełmno	Toruńska	32	Budynek mieszkalny	
531	Chełmno	Toruńska	33	Budynek mieszkalny	
532	Chełmno	Toruńska	36	Budynek mieszkalny	
533	Chełmno	Toruńska	66	Budynek mieszkalny	
534	Chełmno	Wałowa	1	Magazyn	
535	Chełmno	Wałowa	2	Budynek mieszkalny	
536	Chełmno	Wałowa	10	Budynek mieszkalny	
537	Chełmno	Wodna	1	Dom	
538	Chełmno	Wodna	2	Kamienica	
539	Chełmno	Wodna	4	Kamienica	
540	Chełmno	Wodna	5	Kamienica	
541	Chełmno	Wodna	6	Kamienica	
542	Chełmno	Wodna	7	Kamienica	
543	Chełmno	Wodna	8	Kamienica	
544	Chełmno	Wodna	9	Dom	
545	Chełmno	Wodna	10	Spichlerz ob. budynek mieszkalny	
546	Chełmno	Wodna	11	Kamienica	
547	Chełmno	Wodna	12	Kamienica	
548	Chełmno	Wodna	13	Dom	
549	Chełmno	Wodna	14	Oficyna	
550	Chełmno	Wodna	15	Dom	
551	Chełmno	Wodna	16	Kamienica	
552	Chełmno	Wodna	17	Dom	
553	Chełmno	Wodna	18	Dom	
554	Chełmno	Wodna	19	Kamienica	
555	Chełmno	Wodna	20	Dom	
556	Chełmno	Wodna	21	Kamienica	
557	Chełmno	Wodna	22	Kamienica	
558	Chełmno	Wodna	23	Kamienica	
559	Chełmno	Wodna	25	Kamienica	
560	Chełmno	Wodna/Grudziądzka	26	Kamienica	
561	Chełmno	Wodna	26a	Kamienica	
562	Chełmno	Wodna	26b	Kamienica	
563	Chełmno	Wodna	27	Kamienica	
564	Chełmno	Wodna	28	Dom z oficyną	
565	Chełmno	Wodna	29	Budynek mieszkalny z oficyną	
566	Chełmno	Wodna	31	Kamienica	
567	Chełmno	Wodna	32	Budynek mieszkalny	
568	Chełmno	Wodna	33	Dom	
569	Chełmno	Wodna	35	Dom	
570	Chełmno	Wodna	34	Zabudowania szkoły kadetów	
571	Chełmno	Wodna	36	(Koszary Fryderykowskie)-skrzydło wschodnie	
572	Chełmno	Wodna	38	Zabudowania szkoły kadetów (Koszary Fryderykowskie)-budynek latryny	
573	Chełmno	Wojska Polskiego	5	Budynek mieszkalny	
574	Chełmno	Wojska Polskiego	7	Budynek mieszkalny	
575	Chełmno	Wojska Polskiego	9	Budynek mieszkalny	
576	Chełmno	Wojska Polskiego	11	Budynek mieszkalny	

577	Chełmno	Wojska Polskiego	13	Budynek mieszkalny	
578	Chełmno	Wojska Polskiego	15	Budynek mieszkalny	
579	Chełmno	Wojska Polskiego	17	Budynek mieszkalny	
580	Chełmno	Zielona	3	Kamienica	
581	Chełmno	Żeglarska	2	Dawna karczma	
582	Chełmno	Żeglarska	6	Dom	
583	Chełmno			Filary mostu kolejowego na rzece Fryba (Browina)	

GMINA CHEŁMNO

LP	MIEJSCOWOŚĆ	NR	OBIEKT - funkcja pierwotna	Uwagi/Datowanie
1	Bieńkówka	15	Dom	1937 r.
2	Bieńkówka	17	Dom	
3	Bieńkówka	20	Szkoła	ok. 1900
4	Bieńkówka	20	Budynek gospodarczy przy szkole	początek XX w.
5	Bieńkówka	22	Dom	początek XX w.
6	Bieńkówka	26	Budynek Gospodarczy	początek XX w.
7	Bieńkówka	34	Dom	
8	Bieńkówka	37	Dom	
9	Bieńkówka	38	Dom	ok. 1917 r.
10	Bieńkówka	41	Dom	
11	Bieńkówka	43	Dom	początek XX w.
12	Bieńkówka	46	Dom	1 poł. XIX w., przebudowana pocz. XX w.
13	Bieńkówka	46	Dom	1 poł. XX w.
14	Bieńkówka	60	Budynek gospodarczy	
15	Bieńkówka	61	Dom	1 poł. XX w.
16	Borówno	1	Dom	
17	Borówno	8	Dom	
18	Borówno	8	Budynek gospodarczy	
19	Borówno	10	Dom	1 poł. XX w.
20	Borówno	16	Budynek mieszkalny	
21	Borówno	17	Dom	
22	Dolne Wymiary		Cmentarz ewangelicki przy dawnym zborze	nr rej.zab.: A/227 decyzja 01.06.1987
23	Dolne Wymiary	27	Budynek mieszkalny	
24	Dolne Wymiary	28	Dom	1879 r.
25	Dolne Wymiary	30	Dom	koniec XIX w.
26	Dolne Wymiary	32	Szkoła	
27	Dolne Wymiary	33	Dom wraz z budynkiem inwentarskim	ok. 1908 r.
28	Dolne Wymiary	37	Dom	2 poł. XIX w.
29	Dołki (ob. Klamry)		Cmentarz ewangelicki przy dawnym zborze	nr rej.zab.: A/226 decyzja 01.06.1987
30	Dorposz	3	Budynek mieszkalny w zagrodzie	pocz. XX w.
31	Dorposz	3	Budynek gospodarczy w zagrodzie	pocz. XX w.
32	Dorposz	17	Szkoła	ok. 1912 rok

33	Dorposz	22	Budynek mieszkalny z inwentarskim	XIX/XX w.
34	Dorposz	25	Budynek mieszkalny z inwentarskim	XIX/XX w.
35	Górne Wymiary	3B	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	
36	Górne Wymiary	7	Dom drewniany	
37	Górne Wymiary	12	Dom	
38	Górne Wymiary	34	Dom z budynkiem gospodarczym	koniec XIX w.
39	Gutlin	8	Dom	
40	Kałdus	35	Dwór, ob. budynek mieszkalny	
41	Kałdus	1	Dom	
42	Kałdus	3	Dom	początek XX w.
43	Kałdus	8	Dom	połowa XIX w., przebudowany
44	Kałdus	11	Dom	2 poł. XIX w.
45	Kałdus	12	Karczma	połowa XIX w., przebudowany w XX w.
46	Kałdus	12	Budynek gospodarczy przy dawnej karczmie	połowa XIX w., przebudowany w XX w.
47	Kałdus	15	Dom	koniec XIX w.
48	Kałdus	15	Budynek inwentarski 1	koniec XIX w.
49	Kałdus	15	Budynek inwentarski 2	koniec XIX w.
50	Kałdus	18	Dom	koniec XIX w.
51	Kałdus	20	Dom	
52	Kałdus	22	Dom i budynek inwentarski	koniec XIX w.
53	Kałdus	32	Dom	1 poł. XX w.
54	Kałdus	32	Inwentarski	1 poł. XX w.
55	Kałdus		Kuźnia	2 poł. XIX w.
56	Klamry		Cmentarz ofiar hitleryzmu z II wojny światowej wraz z nagrobkami i obeliskiem	nr rej. zab.: A/223 decyzja 01.06.1987
57	Klamry		Cmentarz ewangelicki „stary”	nr rej. zab.: A/224 decyzja 01.06.1987
58	Klamry		Cmentarz ewangelicki „nowy”	nr rej. zab.: A/225 decyzja 01.06.1987
59	Klamry		Zespół fortyfikacji twierdzy Chełmno; Fort VIII im. Piłsudskiego	nr rej. zab.: A/1511 decyzja 14.02.1980
60	Klamry	12	Szkoła	1989 r.
61	Klamry	12	Budynek gospodarczy przy szkole nr 12	1898 r.
62	Klamry	53 A	Szkoła	1889 r.
63	Klamry	53	Szkoła	1911
64	Klamry	54	Budynek mieszkalny z inwentarskim	przeł. XIX/XX w.
65	Klamry	71	Budynek mieszkalny z inwentarskim	przeł. XIX/XX w.
66	Klamry	89	Dom-Gajówka	ok. 1900
67	Klamry		Rakarnia	1916-1917

68	Klamry		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 30 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
69	Klamry		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 31 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
70	Klamry		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 32 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
71	Kolno		Cmentarz ewangelicki	nr rej. zab.: A/222 decyzja 01.06.1987
72	Kolno		Cmentarz parafialny	
73	Kolno	27	Szkoła	ok. 1913 rok
74	Kolno	52	Dom	ok. 1900 r., przebudowany
75	Kolno	63	Dom	lata 30. XX w.
76	Kolno	80	Szkoła	ok.. 1900 r.
77	Łęg	36	Budynek mieszkalny z inwentarskim	pocz. XX w.
78	Łęg	38	Dom wraz z salą taneczną	2 poł. XIX w., XX w.
79	Łęg	47	Szkoła	ok. 1912 r.
80	Łęg	47	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	ok. 1912 r.
81	Małe Łunawy		Cmentarz ewangelicki	nr rej.zab.: A/221 decyzja 01.06.1987
82	Małe Łunawy	16	Dom	około 1900 r.
83	Małe Łunawy	21	Szkoła	ok. 1913 r.
84	Małe Łunawy	33	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	lata 30. XX w.
85	Małe Łunawy	34	Dom	1936 r.
86	Małe Łunawy	34	Budynek gospodarczy	
87	Małe Łunawy	35	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	2 poł. XIX w.
88	Nowawieś Chełmińska		Cmentarz ewangelicki	k. XIX w.
89	Nowawieś Chełmińska	5	Budynek mieszkalny z inwentarskim	pocz. XX w.
90	Nowawieś Chełmińska	6A	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.
91	Nowawieś Chełmińska	8	Dom	
92	Nowawieś Chełmińska	8	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.
93	Nowawieś Chełmińska	9	Dom drewniany	XIX w.

94	Nowawieś Chełmińska	12	Dom	XIX w.
95	Nowawieś Chełmińska	13	Szkoła	początek XX w.
96	Nowawieś Chełmińska	13	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	
97	Nowawieś Chełmińska	16	Dom	
98	Nowe Dobra		Cmentarz ewangelicki	
99	Nowe Dobra	7	Dom	
100	Nowe Dobra	9	Dom	ok. 1900
101	Nowe Dobra	9	Budynek Gospodarczy	
102	Nowe Dobra	14	d.karczma ob. dom	
103	Nowe Dobra	14A	Budynek mieszkalny w zespole d. karczmy	
104	Nowe Dobra	43	Dom	1 ćw. XX w.
105	Nowe Dobra	44	Dom	
106	Nowe Dobra	59	Dom	1876 r.
107	Nowe Dobra	61	Szkoła	ok. 1913 r.
108	Nowe Dobra	62	Dom	
109	Nowe Dobra	65	Dom	koniec XIX w.
110	Nowe Dobra	69	Dom wraz z budynkiem inwentarskim	ok. 1900 r.
111	Osnowo		Cmentarz choleryczny	2 poł. XIX w.
112	Ostrów Świecki		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
113	Ostrów Świecki	15	Dom	
114	Ostrów Świecki	16	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	ok. 1900 r.
115	Ostrów Świecki	49	Szkoła ob. budynek mieszkalny	ok. 1913 r.
116	Ostrów Świecki	49	Budynek gospodarczy w zespole dawnej szkoły	
117	Podwiesk		Cmentarz ewangelicki	pocz. XIX w.
118	Podwiesk	17	Dom	koniec XIX w.
119	Podwiesk	23	Dom wraz z częścią inwentarską	
120	Podwiesk	29	Pocztą	początek XX w.
121	Podwiesk	29	Budynek gospodarczy w zespole poczty	początek XX w.
122	Podwiesk	43	Szkoła	
123	Podwiesk	43	Budynek gospodarczy w zespole szkoły	
124	Podwiesk	44	Budynek mieszkalny	1928 r.
125	Podwiesk	53	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	1912 rok
126	Różnowo		Cmentarz ewangelicki	
127	Różnowo	16	Szkoła ob. Budynek mieszkalny	
128	Starogród		Kościół parafialny pw. św. Barbary	nr rej. zab.: A/387 decyzja 30.11.1929
129	Starogród		Zespół fortyfikacji Twierdzy Chełmno: Schron amunicyjny M-1	nr rej. zab.: A/1511 decyzja 14.02.1980
130	Starogród		Cmentarz parafialny	poł. XVIII w.

131	Starogród		Cmentarz ewangelicki	XIX w.
132	Starogród	4	Dom	
133	Starogród	4	Budynek gospodarczy	
134	Starogród	5	Dom z budynkiem gospodarczym	
135	Starogród	6	Dom	
136	Starogród	11	Dom	koniec XIX w.
137	Starogród	12	Dom	XIX/XX w., przebudowany
138	Starogród	13	Dom	koniec XIX w.
139	Starogród	13	inwentarski	koniec XIX w.
140	Starogród	15	Dom	XIX/XX w.
141	Starogród	16	Dom	koniec XIX w.
142	Starogród	16	Budynek inwentarski	
143	Starogród	17	Dom	
144	Starogród	17	Budynek inwentarski	
145	Starogród	18	Dom	początek XX w.
146	Starogród	18	Budynek gospodarczy	
147	Starogród	20	Dom	1 poł. XX w.
148	Starogród	33	Szkoła	
149	Starogród	34-34B	Karczma, ob. Budynek mieszkalny i świetlica wiejska	
150	Starogród	35	Dom z budynkiem gospodarczym	XIX w., rozbudowany w XX w.
151	Starogród	36	Dom	
152	Starogród	38	Gospodarczy	koniec XIX w.
153	Starogród	39	Dom	koniec XIX w., przebudowany
154	Starogród	40	Dom	koniec XIX w.
155	Starogród	47	Dom	XIX/XX w., przebudowany
156	Starogród	49	Plebania	po 1910 r., możliwe wcześniejsze fundamenty
157	Starogród	49	Budynek inwentarski przy plebanii	połowa XIX w.
158	Starogród	51	Dom	po 1910 r.
159	Starogród	52	Dom	
160	Starogród	53	Dom	przełom XIX /XX w.
161	Starogród	54	Dom	
162	Starogród	55	Czworak	początek XX w.
163	Starogród	60A	Dom	pocz. XX w.
164	Starogród	63	Budynek mieszkalno-gospodarczy	
165	Starogród	64	Dom	koniec XIX w.
166	Starogród	66	Szkoła	początek XX w.
167	Starogród	78	Dom	1 poł. XX w.
168	Starogród		Kuźnia	początek XX w.
169	Starogród		Remiza	

170	Starogród		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 1 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
171	Starogród Dolny	15	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
172	Starogród Dolny	17A	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
173	Starogród Dolny	29	Stodoła	1 poł. XX w.
174	Starogród Dolny		Dom wraz z częścią gospodarczą	1 poł. XX w.
175	Wielkie Łunawy		Cmentarz parafialny	1952 r.
176	Wielkie Łunawy		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
177	Wielkie Łunawy		Cmentarz mennonicki	poł. XVIII w.
178	Wielkie Łunawy	1	Dom	1916 r.
179	Wielkie Łunawy	1	Budynek gospodarczy 1	
180	Wielkie Łunawy	1	Budynek gospodarczy 2	
181	Wielkie Łunawy	3	Obora	1892 r.
182	Wielkie Łunawy	4	Mleczarnia, ob. Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
183	Wielkie Łunawy	6	Dom	koniec XIX w.
184	Wielkie Łunawy	6	Budynek gospodarczy	k. XIX w.
185	Wielkie Łunawy	10	Budynek mieszkalny	przeł. XIX/XX w.
186	Wielkie Łunawy	11	Pastorówka ob. plebania	2 poł. XIX w.
187	Wielkie Łunawy	11	Budynek gospodarczy przy pastorówce	1880-1882 r.
188	Wielkie Łunawy	14	Dom	ok. 1914 r.
189	Wielkie Łunawy	16	Budynek mieszkalny	ok.. 1902 r.
190	Wielkie Łunawy	17	Dom	Ok.1904
191	Wielkie Łunawy	27	Młyn w zespole zagrody młynarza	
192	Wielkie Łunawy	26	Dom w zespole zagrody młynarza	
193	Wielkie Łunawy	18	Budynek gospodarczy w zespole Zagrody młynarza	
194	Wielkie Łunawy	19	Budynek mieszkalny w zagrodzie	początek XX w.
195	Wielkie Łunawy	22	d. Leśniczówka	2 poł. XIX w.
196	Wielkie Łunawy	22	Budynek gospodarczy przy leśniczówce	

GMINA KIJEWÓ KRÓLEWSKIE

LP	MIEJSCOWOŚĆ/ ULICA	NR	OBIEKT	DATOWANIE
1	Bagart	8	Budynek stacji kolejowej	1902 r.
2	Bagart	8	Budynek toalety kolejowej	ok. 1902 r.
3	Bagart	7	Budynek kolejowej strażnicy drogowej	1902 r.
4	Bagart	14	Czworak	1914 r., przebudowany
5	Bagart	15-17	Czworak	1914 r., przebudowany

6	Bagart	22-23	Czworak	1914 r., przebudowany
7	Brzozowo		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
8	Brzozowo	64B	Młyn mechaniczny	1927 r.
9	Brzozowo		Remiza straży pożarnej/kuźnia przy szkole	ok. 1900 r.
10	Brzozowo	5	Dom	pocz. XX w.
11	Brzozowo	10	Dom	XIX/XX w., przebudowa XX w.
12	Brzozowo	30	Zespół stacji kolejowej - Dom kolejowy	
13	Brzozowo	49 A	Dom	
14	Brzozowo	76	Mleczarnia	ok. 1900 r.
15	Brzozowo	82	Dom	pocz. XX w.
16	Brzozowo	94	Dom	1. poł. XX w.
17	Brzozowo	121	Dom	przełom XIX/XX w., przebudowany
18	Brzozowo	126	Dom	1. poł. XX w.
19	Brzozowo	126	Budynek inwentarski	1936 r.
20	Brzozowo		Kapliczka przy drodze do Osnowa	1 ćw. XX w.
21	Dorposz Szlachecki	9	Dwór	pocz. XX w.
22	Dorposz Szlachecki		Park	
23	Dorposz Szlachecki	15	Dom z zespołu folwarcznego	XIX/XX w., rozbudowany
24	Dorposz Szlachecki	15	Stajnia z zespołu folwarcznego	XIX/XX w., przebudowany
25	Dorposz Szlachecki	14	Kuźnia z zespołu folwarcznego	XIX/XX w., rozbudowana
26	Dorposz Szlachecki	10	Obora z zespołu folwarcznego	pocz. XX w.
27	Dorposz Szlachecki	3	Dom	XIX/XX w.
28	Dorposz Szlachecki	19	Dom	pocz. XX w.
29	Kiełp		Cmentarz ewangelicki	ok. 1910 r.
30	Kiełp	3	Dom z budynkiem gospodarczym	pocz. XX w.
31	Kiełp	10	Dom	kon. XIX w.
32	Kiełp		Budynek inwentarski	pocz. XX w.
33	Kiełp	21	Dom	1906 r.
34	Kiełp	29	Zajazd	1.ćw. XX w., rozbudowany
35	Kiełp		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 2 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
36	Kiełp		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 3 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
37	Kijewo Królewskie		Cmentarz parafialny	pocz. XIX w.
38	Kijewo Królewskie Ul. Szlachecka	7	Dom	ok.. 1900 r.

39	Kijewo Królewskie Ul. Szlachecka	16	Zespół mleczarni - Budynek mleczarni	1898 r.
40	Kijewo Królewskie Ul. Szlachecka	16	Zespół mleczarni - Budynek magazynowo-biurowy	1898 r.
41	Kijewo Królewskie ul. św. Wawrzyńca	9	Dom	ok.. 1911 r.
42	Kijewo Królewskie ul. św. Wawrzyńca	13	Brama wjazdowa	
43	Kijewo Królewskie ul. św. Wawrzyńca	21	Pocztą (ob. budynek mieszkalny)	kon. XIX w.
44	Kijewo Królewskie ul. św. Wawrzyńca	59	Szkoła	kon. XIX w., rozbudowa lata 30. XX w.
45	Kijewo Królewskie ul. św. Wawrzyńca	63	Plebania	pocz. XX w.
46	Kijewo Królewskie	24	Dom	pocz. XX w.
47	Kijewo Szlacheckie		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
48	Kijewo Szlacheckie		Układ przestrzenny zespołu dworsko-parkowo-folwarczego	XIX/XX w.
49	Kijewo Szlacheckie	14	Szkoła	ok. 1905 r.
50	Kijewo Szlacheckie	21	Dom	1906 r.
51	Kijewo Szlacheckie	34	Dom	pocz. XX w.
52	Napole		Zespół dworsko-parkowo-folwarczny	
53	Napole		Układ przestrzenny zespołu	
54	Napole		Park	XIX w.
55	Napole	13	Dwór	2. poł. XIX w. - 3. dekada XX w.
56	Napole		Obora w zespole folwarcznym	kon. XIX w; przebud. XX w
57	Napole		Kurnik w zespole folwarcznym	kon. XIX w.
58	Napole		Obora w zespole folwarcznym	kon. XIX w.
59	Napole		Piwnica ziemna w zespole folwarcznym	poł. XIX w.
60	Napole		Chlewnia w zespole folwarcznym	poł. XIX w.
61	Napole	14	Budynek inwentarski, ob. dom mieszkalny w zespole folwarcznym	kon. XIX w.
62	Napole	10	Dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym	k. XIX w; przebud. XX w
63	Napole	7	Dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym	k. XIX w; przebud. XX w
64	Napole	8	Dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym	k. XIX w; przebud. XX w
65	Płutowo		Układ przestrzenny zespołu dworsko-parkowo-folwarczego	
66	Płutowo		Park	
67	Płutowo	5	Rządcówka w zespole folwarcznym	
68	Płutowo	5	Budynek gospodarczy (12) w zespole folwarcznym	XIX / XX w.
69	Płutowo		Stodoła i magazyn w zespole folwarcznym	1920 r.
70	Płutowo		Kuźnia w zespole folwarcznym	1887 r.

71	Płutowo		Chlewnia (5) w zespole folwarcznym	1910 r.
72	Płutowo		Chlewnia (6) w zespole folwarcznym	1910 r.
73	Płutowo		Budynek inwentarski w zespole folwarcznym (stajnia)	1. dek. XX W.
74	Płutowo	9	Dom mieszkalny w zespole folwarcznym	XIX / XX w.
75	Płutowo	9	Budynek gospodarczy (22) w zespole folwarcznym	XIX / XX w.
76	Płutowo	7	Budynek mieszkalny w zespole folwarcznym	
77	Płutowo	10	Budynek mieszkalny w zespole folwarcznym	
78	Płutowo		Stodoła polna w zespole folwarcznym	XIX / XX w.
79	Płutowo		Stacja transformatorowa w zespole folwarcznym	lata 30-te XX w.
80	Płutowo		Figura Matki Bożej w zespole folwarcznym	kon. XIX w.
81	Płutowo	2/4	Ewangelicki dom modlitwy (dawna szkoła)	1885 r.
82	Płutowo	2/4	Zespół szkoły - budynek gospodarczy	1885 r.
83	Płutowo	24	Budynek stacji kolejowej	ok. 1902 r.
84	Płutowo	23	Budynek kolejowej strażnicy drogowej	ok. 1902 r, 1931 r.
85	Płutowo		Punkt nadzoru rampy kolejowej	ok.. 1902 r.
86	Szymborno		Zespół dworsko-parkowo-folwaryczny	
87	Szymborno	31	Dwór	XIX/XX w., rozbudowany
88	Szymborno		Park	
89	Szymborno	31	Kurnik-gołębnik w zespole folwarcznym	przełom XIX/XX w.
90	Szymborno		Obora (4) w zespole folwarcznym	1909 r.
91	Szymborno		Kołodziejnia w zespole folwarcznym	1909r.
92	Szymborno	29	Dom mieszkalny (20) w zespole folwarcznym	1912 r.
93	Szymborno	18	Dom	pocz. XX w.
94	Szymborno	32	Czworak	ok.. 1913 r.
95	Trzebcz Królewski		Zespół parkowo-folwaryczny	XIX w.
96	Trzebcz Królewski		Park	
97	Trzebcz Królewski	18	Dom w zespole folwarcznym	pocz. XX w.
98	Trzebcz Królewski	15-17	Obora i stajnia ob. budynek mieszkalny w zespole folwarcznym	ok. 1890 r.
99	Trzebcz Królewski		Stodoła w zespole folwarcznym	ok. 1900 r.
100	Trzebcz Królewski	1	Dom	koniec XIX w.
101	Trzebcz Królewski	2	Dom	pocz. XX w., przebudowany

102	Trzebcz Królewski	4	Dom	ok. 1900 r.
103	Trzebcz Królewski	8	Dom	pocz. XX w., przebudowany
104	Trzebcz Królewski	10	Dom	pocz. XX w.
105	Trzebcz Królewski		Kapliczka	ok. 1900 r.
106	Trzebcz Szlachecki		Cmentarz przykościelny	pocz. XIX w.
107	Trzebcz Szlachecki	4	Plebania	
108	Trzebcz Szlachecki		Układ przestrzennt zespołu dworsko-parkowo-folwarcznego	
109	Trzebcz Szlachecki	18-19	Czworaki	ok. 1900 r.
110	Trzebcz Szlachecki	34	Dom	XIX/XX w.
111	Trzebcz Szlachecki		Kapliczka	kon. XIX w.
112	Trzebcz Szlachecki		Krzyż przydrożny	ok.. 1900 r.
113	Trzebczyk		Cmentarz ewangelicki	kon. XIX w.
114	Trzebczyk		Kościół ewangelicki ob. rzym.-kat. filialny p.w. św. Józefa Robotnika	1892 r.
115	Trzebczyk	4	Pocztą	ok. 1905 r.
116	Watorowo	23	Dom	kon. XIX w.
117	Watorowo	19	Budynek inwentarski	XIX/XX w.
118	Watorowo	41	Budynek stacji kolejowej	ok. 1902 r.
119	Watorowo	44	Budynek kolejowej strażnicy drogowej	ok. 1902 r.
120	Watorowo		Budynek toalety kolejowej	ok. 1902 r.
121	Watorowo		Cmentarz ewangelicki	pocz. XX w.
122	Watorowo	45	Wozownia artyleryjska	
123	Watorowo		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 4 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
124	Watorowo		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 5 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
125	Watorowo		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 6 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
126	Watorowo		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 7 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.
127	Watorowo		Twierdza Chełmno - zespół fortyfikacji polowych z 1944 roku - obiekt nr 8 schron typ RINGSTAND RS 58C "Tobruk"	1944 r.

GMINA LISEWO

LP	MIEJSCOWOŚĆ	NR	OBIEKT - PIERWOTNA FUNKCJA	DATOWANIE
1	Bartlewo	56	Pałac	ok. poł. XIX w.
2	Bartlewo		Spichlerz i stajnia w zespole podworskim	1868 r.
3	Bartlewo		Stodoła w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
4	Bartlewo	57	Rządcówka w zespole podworskim	I poł. XIX w.
5	Bartlewo		Kuźnia w zespole podworskim	2 poł. XIX w.
6	Bartlewo	53	Czworak w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
8	Błachta	22	Pałac w zespole podworskim	k. XVIII w., II poł. XIX w.
7	Błachta		Park dworski	XIX w.
9	Błachta		Spichlerz w zespole podworskim	koniec XIX w.
10	Kamlarki	1	Dwór	pocz. XX w.
11	Kornatowo	12	Dworzec kolejowy w zespole stacji PKP	lata 30-te XX w.
12	Kornatowo		Budynek gospodarczy w zespole stacji PKP	kon. XIX w., przeb. XX w.
13	Kornatowo		Magazyn w zespole stacji PKP	kon. XIX w., przeb. XX w.
14	Kornatowo		Magazyn z rampą, ob. budynek mieszkalny w zespole stacji PKP	ok. 1882 r., przeb. pocz. XXI w.
15	Kornatowo	6	Budynek mieszkalny wraz z zabudową gospodarczą w zespole stacji PKP	ok. 1882 r.
16	Kornatowo	7	Budynek mieszkalny wraz z zabudową gospodarczą w zespole stacji PKP	ok. 1882 r.
23	Kornatowo		Wodociągowa wieża ciśnień	ok. 1900
20	Kornatowo	15	Dom	początek XX w., przebudowany 1927 r.
19	Kornatowo	18	Dom	początek XX w.
22	Kornatowo	21	Dom	II ćwierć XX w.
21	Kornatowo	23	Dom	początek XX w.
17	Kornatowo	57	Dom	początek XX w., przebudowany w II poł. XX w.
18	Kornatowo	57	Budynek inwentarski	1 połowa XX w.
24	Krajęcín	6	Szkoła	początek XX w.
25	Krusin		Park dworski	XIX w.
26	Krusin	10	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
27	Krusin	12	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
28	Krusin	20	Budynek mieszkalny w zespole stacji PKP	koniec XIX w.

29	Krusin	21	Budynek mieszkalny w zespole stacji PKP	koniec XIX w.
30	Linowiec	4	Dwór	ok. poł XIX w, XIX - XX w.
31	Linowiec	21	Dom mieszkalny kowala w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
32	Linowiec	39	Dom mieszkalny pracowników sezonowych w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
33	Linowiec	38	Dom mieszkalny ogrodnika w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
34	Linowiec		Spichlerz w zespole podworskim	k. XIX w
35	Linowiec	2	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
36	Lipienek		Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	XIX w.
37	Lipienek		Park dworski	XIX w.
38	Lipienek		Dwór	ok. poł. XIX w., rozbud. XIX / XX w.
39	Lipienek	58	Rządcówka w zespole podworskim	1912 r.
40	Lipienek		Garaż i magazyn w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
41	Lipienek		Stajnia i spichlerz w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
42	Lipienek		Stajnia, wozownia, kuźnia w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
43	Lipienek		Kurnik	4 ćw. XIX w.
44	Lipienek	46	Dom robotników	1909 r.
45	Lipienek	47	Czworak w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
46	Lipienek	51	Czworak w zespole podworskim	
47	Lipienek	52	Czworak w zespole podworskim	
48	Lipienek		Figura św. Jana	pocz. XX w
49	Lipienek		Fontanna w zespole podworskim	pocz. XX w
50	Lipienek	34	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
51	Lipienek	36	Dom	1919 r.
52	Lipienek	58	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
53	Lisewo ul. Toruńska		Dawny zbór ewangelicki	koniec XIX w.
54	Lisewo ul. Chełmińska/ Wybudowanie Wąbrzeskie	1	Ogrodzenie kościoła parafialnego	2 poł. XIX w.
55	Lisewo		Cmentarz parafialny	1912 r.
56	Lisewo		Cmentarz przykościelny	XIV w., poł. XIX w.
57	Lisewo		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
58	Lisewo ul. Chełmińska	3	Kamienica	1 poł. XX w., przebudowany w 2 poł. XX w.
59	Lisewo ul. Chełmińska	6	Dawny szpital	XIX/XX w

60	Lisewo ul. Chełmińska	10	Kamienica	pocz. XX w.
61	Lisewo ul. Chełmińska	11	Dwór	początek. XX w.
62	Lisewo ul. Chełmińska	11	Budynek gospodarczy 1 przy dworze	początek. XX w.
63	Lisewo ul. Chełmińska	11	Budynek gospodarczy 2 przy dworze	początek. XX w.
64	Lisewo ul. Chełmińska	13	Dom	przełom XIX/XX w.
65	Lisewo ul. Chełmińska	16	Kamienica	4 ćwierć XIX w.
66	Lisewo ul. Chełmińska	18	dawny Hotel Jordan	przeł. XIX/XX w.
67	Lisewo ul. Chełmińska	19	Kamienica	ok.1900 r.
68	Lisewo ul. Chełmińska	21	Kamienica	koniec XIX w., późniejsza rozbudowa
69	Lisewo ul. Chełmińska	24	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
70	Lisewo ul. Chełmińska	23	Dom	k. XIX w.
71	Lisewo ul. Chełmińska	26	Dom	ok. 1900 r.
72	Lisewo ul. Chełmińska	28	Kamienica	przełom XIX/XX w.
73	Lisewo ul. Chełmińska	28A	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
74	Lisewo ul. Chełmińska	30	Dom	początek XX w.
75	Lisewo ul. Chełmińska	31	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
76	Lisewo ul. Chełmińska	34	Dom	przełom XIX/XX w.
77	Lisewo ul. Chełmińska	35	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
78	Lisewo ul. Chełmińska	40	Budynek mieszkalny	przeł. XIX/XX w.
79	Lisewo ul. Chełmińska	42	Dom	3 ćw. XIX w.
80	Lisewo ul. Chełmińska	45	Budynek mieszkalny	lata 30-te XX w.
81	Lisewo ul. Chełmińska	46	Dom	2 ćw. XX w.
82	Lisewo ul. Chełmińska	48	Mleczarnia	1904 r.
83	Lisewo ul. gen. Hallera	23	Budynek mieszkalny	k. XIX w.
84	Lisewo ul. gen. Hallera	27	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
85	Lisewo ul. gen. Hallera	35	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.
86	Lisewo		Kapliczka przydrożna z figurą NMP	

	ul. gen. Hallera			
87	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	1	Organistówka	ok. 1890 r.
88	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	1	Budynek gospodarczy przy organistówce	koniec XIX w.
89	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	2	Dom wikariuszy	ok. 1900 r.
90	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	3	Kamienica	początek XX w.
91	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	10	Dom	ok. 1900 r.
92	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	11	Szkoła	3 ćwierć XIX w., rozbudowana ok. 1900 r.
93	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	26	Budynek mieszkalny	przeł. XIX/XX w.
94	Lisewo ul. Mikołaja z Ryńska	29	Budynek mieszkalny	przeł. XIX/XX w.
95	Lisewo	43	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
96	Lisewo ul. Toruńska	15	Pastorówka	1 poł. XX w.
97	Lisewo ul. Toruńska	26	Dwór	początek XX w.
98	Lisewo ul. Toruńska	25- 26	Budynek gospodarczy w zespole dworu	początek XX w.
99	Lisewo Wybudowanie Wąbrzeskie	1	Plebania	1930 r.
100	Lisewo Wybudowanie Wąbrzeskie	1	Ogrodzenie plebanii	2 poł. XIX w./pocz. XX w.
101	Lisewo		Dom	przełom XIX/XX w.
102	Malankowo	6	Dom z częścią inwentarzową	początek XX w.
103	Malankowo	16	Szkoła	przełom XIX/XX w.
104	Malankowo	24	Dróżnicówka	początek XX w.
105	Malankowo	47	Dom	przełom XIX/XX w.
106	Mgoszcz		Spichlerz w zespole podworskim	koniec XIX w.
107	Mgoszcz	49	Rządcówka w zespole podworskim	koniec XIX w.

108	Mgoszcz		Wielofunkcyjny budynek gospodarczy w zespole podworskim	konie XIX w.
109	Mgoszcz	50	Ośmiorak w zespole podworskim	koniec XIX w.
110	Mgoszcz	51	Ośmiorak w zespole podworskim	k. XIX w.
111	Mgoszcz	52	Ośmiorak w zespole podworskim	k. XIX w.
112	Mgoszcz	53	Ośmiorak w zespole podworskim	k. XIX w.
113	Mgoszcz	1	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
114	Mgoszcz	19	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
115	Mgoszcz	32	Szkoła	początek XX w.
116	Mgoszcz	38	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
117	Mgoszcz	40	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
118	Mgoszcz	42	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
119	Mgoszcz	43	Dom tzw. Poniatówka	lata 30. XX w.
120	Pniewite		Cmentarz ewangelicki	2 poł. XIX w.
121	Pniewite		Dwór	1907 r.
122	Pniewite		Spichlerz, stajnia, obora w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
123	Pniewite		Stodoła w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
124	Pniewite		Piekarnia w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
125	Pniewite		Kuźnia w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
126	Pniewite		Dom mieszkalny pracowników folwarku w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
127	Pniewite	85 a	Dom mieszkalny pracowników folwarku w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
128	Pniewite	85 a	Dom mieszkalny pracowników folwarku w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
129	Pniewite	90	Czworak w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
130	Pniewite	99	Czworak w zespole podworskim	4 ćw. XIX w.
131	Pniewite		Figura Chrystusa w zespole podworskim	po 1925 r.
132	Pniewite	13	Dom	1 połowa XX w.
133	Pniewite		Dom	początek XX w.
134	Pniewite	53	Dróżnicówka	II ćwierć XX w.

13 5	Pniewite	71	Dom	początek XX w.
13 6	Strucoń		Cmentarz ewangelicki	1 poł. XIX w.
13 7	Strucoń	2	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
13 8	Strucoń	4	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
13 9	Strucoń	18	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
14 0	Strucoń	23	Szkoła	początek XX w.
14 1	Tylewo		Dwór	I poł XIX w, i XIX /XX w.

GMINA PAPOWO BISKUPIE

LP	MIEJSCOWOŚĆ	NR	OBIEKT	DATOWANIE
1	Dubielno		Cmentarz ewangelicki	2. poł. XIX w.
2	Dubielno	73	Dwór	1936 r.
3	Dubielno	83	Zespół dworca-dom kolejowy	
4	Dubielno	85	Zespół dworca - dom kolejowy	
5	Dubielno		Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX wieku.
6	Fałęcin	11	Dwór	kon. XIX w.
7	Fałęcin	11	Budynek inwentarski w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.
8	Fałęcin	11	Budynek inwentarski w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.
9	Fałęcin	11	Budynek inwentarski w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.
10	Fałęcin	11	Budynek gospodarczy w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.
11	Fałęcin	11	Spichlerz w zespole dworsko-folwarcznym	kon. XIX w.
12	Fałęcin		Kapliczka	1887
13	Firlus	23	Zespół dworca kolejowego - dom kolejowy	ok. 1900 r.
14	Firlus	22	Zespół dworca kolejowego - dom kolejowy	ok. 1900 r.
15	Folgowo	3	Dom	pocz. XX w.
16	Folgowo	3	Budynek inwentarski	pocz. XX w.
17	Jeleniec		Zespół pałacowo-parkowo-folwarczny	
18	Jeleniec		Układ przestrzenny zespołu	
19	Jeleniec		Cmentarz rodowy	2. poł. XIX w.
20	Jeleniec	60/60 a	Rządcówka w zespole podworskim	
21	Jeleniec	55	Sześciórak w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
22	Jeleniec	54	Szkoła w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
23	Jeleniec		Kuźnia i wozownia w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
24	Jeleniec		Obora w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
25	Jeleniec		Stajnia w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.

26	Jeleniec	56	Czworak w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
27	Jeleniec	57	Czworak w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
28	Jeleniec	58	Czworak w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
29	Jeleniec	59	Czworak w zespole podworskim	
30	Jeleniec	8	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
31	Jeleniec	9	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
32	Jeleniec	16	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
33	Jeleniec	23	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
34	Jeleniec	24	Dom tzw. poniatówka	
35	Jeleniec	34	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
36	Jeleniec	37	Dom tzw. poniatówka	lata 30. XX w.
37	Jeleniec	41	Dom	
38	Kucborek	2	Dwór	
39	Kucborek	2	Park dworski	
40	Młyńsk		Park dworski	
41	Niemczyk	9	Pałac	ok. 1880r.
42	Nowy Dwór (Królewski)	13	Dom/ Pałacyk	ok. 1875 r.
43	Nowy Dwór (Królewski)		Budynek inwentarski	1. poł. XX w.
44	Papowo Biskupie		Historyczny układ ruralistyczny	
45	Papowo Biskupie		Cmentarz parafialny	kon. XIX w.
46	Papowo Biskupie		Cmentarz przykościelny	XIII w., 1. poł. XIX w.
47		27	Dom zarządcy domeny	
48	Papowo Biskupie		Park dworsko-zamkowy	XIX w.
49	Papowo Biskupie		Dom	
50	Papowo Biskupie	4	Dom	XIX/XX w., przebudowany w 2. poł. XX w.
51	Papowo Biskupie	8	Młyn z budynkiem gospodarczym i mieszkalnym	kon. XIX w.
52	Papowo Biskupie	14	Plebania	1911 r.
53	Papowo Biskupie	37	Czworak z budynkiem gospodarczym	ok. 1900 r.
54	Papowo Biskupie	44	Czworak	pocz. XX w.
55	Papowo Biskupie	45	Dom	pocz. XX w.
56	Papowo Biskupie		Spichlerz	kon. XIX w.
57	Papowo Biskupie	132	Budynek inwentarski	ok.. 1900 r.
58	Papowo Biskupie		Dom katolicki	pocz. XX w.
59	Papowo Biskupie		Kapliczka	lata 30-te XX w.
60	Staw	16	Dwór	ok. 1870 r.
61	Staw		Park dworski	XIX w.
62	Staw		Budynek inwentarski	1. poł. XX w.
63	Staw		Budynek inwentarski	1. poł. XX w.
64	Staw	1	Dom	1. poł. XX w.
65	Staw	1	Obora	pocz. XX w.
66	Staw		Szkoła	1. poł. XX w.
67	Storlus		Zespół pałacowo-parkowo-folwarczyny	
68	Storlus		Układ przestrzenny zespołu	
69	Storlus	10	Pałac z oficyną	1. ćw. XIX w. i kon. XX w.
70	Storlus		Kuźnia w zespole podworskim	1891 r.

71	Storlus		Chlewnia w zespole podworskim	4. ćw. XIX w.
72	Storlus		Stelmacharnia w zespole podworskim	kon. XIX w.
73	Storlus		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	pocz. XX w.
74	Storlus	2	Sześciorak w zespole podworskim	kon. XIX w.
75	Storlus	5	Czworak w zespole podworskim	kon. XIX w.
76	Storlus	7	Czworak w zespole podworskim	kon. XIX w.
77	Wrocławki	1	Dwór	2. poł. XVIII w.
78	Wrocławki		Spichlerz w zespole dworsko-parkowym	kon. XIX w.
79	Wrocławki		Spichlerz w zespole dworsko-parkowym	1938 r.
80	Wrocławki		Obora w zespole dworsko-parkowym	2 poł. XIX w.
81	Wrocławki	82	Zespół dworca kolejowego - strażnica kolejowa	ok. 1900 r.
82	Zegartowice		Cmentarz ewangelicki	
83	Zegartowice		Zespół pałacowo-parkowo-folwarczny	
84	Zegartowice		Układ przestrzenny zespołu	
85	Zegartowice	1	Pałac	ok. 1890
86	Zegartowice	2	Rządcówka w zespole podworskim	XIX / XX w.
87	Zegartowice		Stajnia (ob. obora) w zespole podworskim	1878-99 r.
88	Zegartowice		Obora (ob. owczarnia) w zespole podworskim	1887 r.
89	Zegartowice		Spichlerz (ob. magazyn) w zespole podworskim	XIX / XX w.
90	Zegartowice	5	Ośmiorak w zespole podworskim	XIX / XX w.
91	Zegartowice	6	Ośmiorak w zespole podworskim	XIX / XX w.
92	Zegartowice	7	Ośmiorak w zespole podworskim	XIX / XX w.
93	Zegartowice		Budynek gospodarczy, magazyn w zespole podworskim	
94	Zegartowice		Stodoła w zespole podworskim	
95	Zegartowice		Kapliczka w zespole podworskim	pocz. XX w.
96	Zegartowice	23	Budynek mieszkalny	
97	Żygląd		Park dworski	kon. XIX w.
98	Żygląd		Kapliczka	lata 30-te XX w.

GMINA STOLNO

LP	MIEJSCOWOŚĆ	NR	OBIEKT - FUNKCJA PIERWOTNA	DATOWANIE
1	Cepno	8	Dworzec kolejowy	ok. 1883 r.
2	Cepno		Spichlerz zbożowy w zespole podworskim	1920 r.
3	Cepno		Obora w zespole podworskim	1920 r.; przebud. l. 70. XX w.
4	Cepno		Magazyn środków chemicznych w zespole podworskim	1880 r.
5	Cepno		Rządcówka w zespole podworskim	1890r.
6	Cepno	2	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1880 r.
7	Cepno	4	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1890 r.
8	Cepno	7	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1890 r.
9	Gorzuchowo	12	Dwór w zespole podworskim	ok. 1880 r.
10	Gorzuchowo		Rządcówka w zespole podworskim	k. XIX w.
11	Gorzuchowo		Cmentarz miejsce pamięci narodowej	1939 r.
12	Gorzuchowo		Cmentarz miejsce pamięci narodowej	1940 r.

13	Grubno	17	Dom TZW. Poniatówka	lata 30. XX w.
14	Grubno		Założenie przestrzenne zespołu pałacowego	k. XIX w.
15	Grubno		Kuźnia i magazyn w zespole podworskim	1880 r.
16	Grubno		Spichlerz zbożowy w zespole podworskim	1900 r.
17	Grubno	39	Oficyna pałacowa w zespole podworskim	k. XIX w.
18	Grubno	55	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1890 r.
19	Grubno	63	Wazownia artyleryjska	
20	Klęczkowo		Dwór w zespole podworskim	XVIII w.
21	Kobyły		Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	1 ćw. XIX w.
22	Kobyły		Dwór w zespole podworskim	1870 r.
23	Kobyły	9	Oficyna dworska w zespole podworskim	1880 r.
24	Kobyły		Spichlerz, stajnia i chlewnia w zespole podworskim	1884 r.
25	Kobyły		Stacja transformatorowa	1884 r.
26	Kobyły		Garaż	
27	Kobyły	8	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1920 r.
28	Kobyły	7	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1920 r.
29	Kobyły	6	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1887 r.
30	Kobyły		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	k. XIX w.
31	Ludwikowo		Owczarnia w zespole podworskim	pocz. XX w.
32	Ludwikowo		Stodoła w zespole podworskim	1900 r.
33	Ludwikowo		Stodoła polna w zespole podworskim	pocz. XX w.
34	Łyniec	19	Dwór w zespole podworskim	1879 r.
35	Łyniec		Stodoła w zespole podworskim	1899 r.
36	Łyniec		Obora w zespole podworskim	1890 r.
37	Łyniec	17	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1880 r.
38	Małe Czyste	42	Dom	koniec XIX w., przebudowany
39	Małe Czyste	42	Inwentarski	1909 r.
40	Małe Czyste	35	Dom	koniec XIX w.
41	Małe Czyste	8	Dom	koniec XIX w.
42	Małe Czyste	46	Dom	koniec XIX w.
43	Małe Czyste	12	Inwentarski	przełom XIX./XX w.
44	Małe Czyste	12	Dom	przełom XIX/XX w.
45	Małe Czyste	29	Dom	2 poł. XIX w., przebudowany
46	Małe Czyste	33	Szkoła	początek XX w.
47	Małe Czyste	1	Dom	XIX w., przebudowany
48	Małe Czyste	45	Dom	początek XX w.
49	Małe Czyste	10	Gospodarczy	2 poł. XIX w.
50	Małe Czyste	10	Do przy plebanii	przełom XIX/XX w.
51	Małe Czyste		Dom	XIX w.
52	Małe Czyste	8	Dom	1 po. XIX w.
53	Małe Czyste	3	Dom	XIX w.
54	Małe Czyste	7	Dom	1 poł. XIX w.
55	Małe Czyste	4,4 A	Dom	k. XIX w., przebudowany

56	Małe Czyste	10	Plebania	2 poł. XIX w.
57	Małe Czyste		Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
58	Małe Czyste		Cmentarz miejsce pamięci narodowej	1939 r.
59	Obory	8	Dom	początek XX w.
60	Obory	33	Dom	1908 r.
61	Obory	32	Dom	początek XX w.
62	Obory	19	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	początek XX w.
63	Obory	19	Szkoła	początek XX w.
64	Obory		Budynek gospodarczy	1 poł. XX w. przebudowany
65	Obory	24	Dom	początek XX w.
66	Obory	24	Budynek inwentarski	koniec XIX w.
67	Obory	7	Dom wraz z budynkiem inwentarskim	początek XX w.
68	Obory	37	Dom	przełom XIX/XX w.
69	Obory	5	Dom	początek XX w.
70	Obory	25	Dom	początek XX w.
71	Obory	31	Dom	1 ćw. XX w.
72	Obory	17	Kuźnia	1 poł. XIX w. przebudowany
73	Obory	21	Mieszkalno-Inwentarski	k. XIX w. przebudowany
74	Obory	27	Dom	1 poł. XX w.
75	Paparzyn		Park dworski	XIX w.
76	Paparzyn	17	Dom w zespole gorzelni	3 ćw. XIX w.
77	Paparzyn	17	Dom w zespole gorzelni	3 ćw. XIX w.
78	Paparzyn		Cmentarz rodowy	k. XIX w.
79	Paparzyn		Cmentarz miejsce pamięci narodowej	1964 r.
80	Pilewice		Park dworski	XIX w.
81	Robakowo	1	Dom	lata 20. XX w.
82	Robakowo	14	Dom	Pocz. XX w.
83	Robakowo	9	Budynek gospodarczy przy szkole	pocz. XX w.
84	Robakowo	9	Szkoła	pocz. XX w.
85	Robakowo	4	Dom	pocz. XX w.
86	Robakowo	32	Dom	pocz. XX w.
87	Robakowo	31	Dom	1 poł. XX w.
88	Robakowo	16	Dom wraz z częścią inwentarską	pocz. XX w.
89	Robakowo	10	Dom	pocz. XX w.
90	Robakowo	28	Dom	pocz. XX w.
91	Robakowo		Park dworski	XIX w.
92	Robakowo	51	Dwór w zespole podworskim	2 ćw. XIX w.
93	Rybieńiec		Park dworski	1 poł. XIX w.
94	Rybieńiec	12	Pałac w zespole podworskim	ok. 1880 r.
95	Rybieńiec	50 c	Dom mieszkalny	pocz. XX w.
96	Rybieńiec	14	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX/XX w.
97	Rybieńiec	15	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX /XX w.
98	Rybieńiec	16	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX /XX w.
99	Rybieńiec	13	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX /XX w.
100	Rybieńiec		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	pocz. XX w.

10 1	Rybiec	11	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX /XX w.
10 2	Rybiec	10	Dom mieszkalny w zespole podworskim	XIX /XX w.
10 3	Rybiec		Kapliczka w zespole podworskim	pocz. XX w.
10 4	Sarnowo	17	Szkoła	XIX/XX w.
10 5	Sarnowo	17	Budynek gospodarczy przy szkole	przełom XIX/XX w.
10 6	Sarnowo	26	Dom	pocz. XX w.
10 7	Sarnowo	25	Plebania	2 poł. XIX w.
10 8	Sarnowo	6	Dom wraz z budynkiem inwentarskim	Koniec XIX w.
10 9	Sarnowo	21	Młyn	2 poł. XIX w.
11 0	Sarnowo	12	Dom	1912 r.
11 1	Sarnowo		Cmentarz przykościelny	XIX w.
11 2	Stolno	22	Zespół dworca kolejowego - kuźnia	ok. 1900 r.
11 3	Stolno	4	Mleczarnia	pocz. XX w. przebudowany
11 4	Stolno	22	Zespół dworca kolejowego - Magazyn	ok. 1912 r.
11 5	Stolno	3	Zespół dworca kolejowego - Dom kolejowy	przeł. XIX/XX w.
11 6	Stolno	22	Zespół dworca kolejowego - Budynek dworca	1883 r., rozbudowany 1912 r.
11 7	Stolno		Park dworski	XIX w.
11 8	Stolno		Spichlerz w zespole podworskim	k. XIX w.
11 9	Stolno		Chlewnia w zespole podworskim	k. XIX w.
12 0	Stolno		Chlewnia, ob.. Budynek mieszkalny w zespole podworskim	k. XIX w.
12 1	Stolno	73	Dom mieszkalny w zespole podworskim	k. XIX w.
12 2	Stolno	76	Dom mieszkalny w zespole podworskim	k. XIX w.
12 3	Stolno		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	k. XIX w.
12 4	Stolno	75	Dom mieszkalny w zespole podworskim	k. XIX w.
12 5	Stolno		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	k. XIX w.
12 6	Stolno		Cmentarz rodowy	k. XIX w.

127	Trzebiełuch		Park dworski	XIX w.
128	Trzebiełuch	25	Dwór	XVIII/XIX w.
129	Trzebiełuch	14	Dom	początek XX w.
130	Trzebiełuch		Cmentarz ewangelicki	pocz. XX w.
131	Trzebiełuch-Zalesie	21	Dom	koniec XIX w.
132	Trzebiełuch-Zalesie	18	Dwór	początek XIX w.
133	Wabcz		Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	poł. XIX w.
134	Wabcz		Dwór w zespole podworskim	poł. XIX w.
135	Wabcz		Oficyna dworska w zespole podworskim	pocz. XX w.
137	Wabcz	14	Dom	początek XIX w.
138	Wabcz	15	Organistówka	4 ćw. XIX w.
139	Wabcz		Stajnia w zespole podworskim	1900 r.
140	Wabcz		Stodoła w zespole podworskim	1889 r.
141	Wabcz		Spichlerz zbożowy w zespole podworskim	1889 r.
142	Wabcz		Gorzelnia, karczma, sklep w zespole podworskim	3 ćw. XIX w.
143	Wabcz	60	Gorzelnia w zespole podworskim	1909 r.
144	Wabcz	63	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1890 r.
145	Wabcz		Kuźnia w zespole podworskim	1900 r., przebud. L. 70 - te XX w.
146	Wabcz		Obora w zespole podworskim	1889 r., przebud. W l. 70 tych XX w.
147	Wabcz		Obora II w zespole podworskim	1889 r.
148	Wabcz		Dom mieszkalny i stołówka w zespole podworskim	1899 r.
149	Wabcz		Stajnia, ob. magazyn w zespole podworskim	ok. 1900 r.
150	Wabcz	78	Obora robotników folwarcznych w zespole podworskim	1900 r.
151	Wabcz	60	Dom mieszkalny w w zespole podworskim	k. XIX w.
152	Wabcz	57	Dawna szkoła	pocz. XX w.
153	Wabcz		Cmentarz parafialny	k. XIX w.

15 4	Wabcz		Cmentarz przykościelny	pocz. XIX w.
22 4	Wabcz Kolonia	1	Dom TZW. Poniatówka	lata 30. XX w.
15 5	Wichorze		Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	XIX w.
15 6	Wichorze		Brukowanych dróg	
15 7	Wichorze	6 (4?)	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1 dek. XX w.
15 8	Wichorze	10 (9?)	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1910 r.
15 9	Wichorze		Wozownia i stelmacharnia w zespole podworskim	k. XIX w.
16 0	Wichorze		Kuźnia w zespole podworskim	1890 r.
16 1	Wichorze	20	Dom ogrodnika w zespole podworskim	k. XIX w; przebud. W l. 70 te XX w.
16 2	Wichorze	1	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1880 r.
16 3	Wichorze	2	Dom mieszkalny w zespole podworskim	1890 r.
16 4	Wichorze	7 (6)	Dom mieszkalny w zespole podworskim	pocz. XX w.
16 5	Wichorze		Budynek gospodarczy w zespole podworskim	k. XIX w.
16 6	Wichorze	15	Dom mieszkalny w zespole podworskim	pocz. XX w.
16 7	Wichorze	16	Dom mieszkalny w zespole podworskim	pocz. XX w.
16 8	Wichorze	17	Dom mieszkalny w zespole podworskim	pocz. XX w
16 9	Wichorze		Cmentarz rodowy	2 ćw. XIX w.
17 0	Wichorze		Cmentarz ewangelicki	pocz. XX w.
17 1	Wielkie Czyste	8	Dom	I poł. XIX w.
17 2	Wielkie Czyste		Cmentarz parafialny	pocz. XX w.
17 3	Wielkie Czyste		Cmentarz przykościelny	XIV w.
17 4	Wielkie Czyste		Cmentarz choleryczny	k. XIX w.
17 5	Zakrzewo	10	Dom	koniec XIX w.
17 6	Zalesie	19	Park dworski	XIX w.

GMINA UNISŁAW

LP	MIEJSCOWOŚĆ	ULICA	NR	OBIEKT - funkcja pierwotna	DATOWANIE
1	Błota			Cmentarz mennonicki	poł. XIX w.
2	Błoto			Szkoła	pocz. XX w.
3	Bruki I		43	Dom wraz z budynkiem gospodarczym	XIX/XX w.
4	Bruki I			Mleczarnia	pocz. XX w.
5	Bruki I			Szkoła	pocz. XX w.
6	Bruki Kokocka			Cmentarz mennonicki	1 poł. XIX w.
7	Bruki Kokocka			Szkoła	pocz. XIX w.
8	Bruki Unisławskie			Cmentarz mennonicki	1 poł. XIX w.
9	Bruki Unisławskie			Cmentarz ewangelicki	pocz. XX w.
10	Głazewo		18	Park dworski	2. poł. XIX w.
11	Głazewo		12	Dwór	1. poł. XIX w.
12	Głazewo		12	Oficyna dworu	po poł. XIX w.
13	Głazewo		12	Budynek gospodarczy	2. poł. XIX w.
14	Głazewo			Dom	kon. XIX w.
15	Głazewo		5	Dom (ob. budynek gospodarczy)	XIX w.
16	Głazewo		16	Dom	2. ćw. XX w.
17	Głazewo		17	Dom	pocz. XX w.
18	Głazewo		19	Dom	pocz. XX w.
19	Głazewo			Przepust wodny na linii kolejowej Toruń-Unisław	ok. 1900 r.
20	Gołoty			Dwór	XIX/XX w.
21	Gołoty		14	Park dworski	kon. XIX w.
22	Grzybno			Cmentarz przykościelny	poł. XIX w.
23	Grzybno			Dwór	ok. 1880 r.
24	Grzybno		67	Budynek gospodarczy przy dworze	1869 r. (przebud.)
25	Grzybno		85	Park dworski	XIX w.
26	Grzybno			Dom zarządcy domeny (ob. szkoła)	pocz. XX w.
27	Grzybno		71	Park przy domu zarządcy domeny	XIX w.
28	Grzybno		46	Dom (organistówka)	pocz. XX w.
29	Grzybno		46	Budynek gospodarczy przy organistówce	pocz. XX w.
30	Grzybno		46	Stodoła przy organistówce	pocz. XX w.
31	Grzybno		61	Dom	pocz. XX w.
32	Grzybno		143	Plebania	po poł. XIX w.
33	Grzybno			Strażnica drogowa na linii Unisław - Chełmża	kon. XIX w.
34	Grzybno			Strażnica drogowa II na linii Unisław - Chełmża	kon. XIX w.
35	Kokocko		15	Dawna karczma	kon. XIX w.
36	Kokocko			Pocztą	pocz. XX w.
37	Kokocko			Szkoła	pocz. XX w.

38	Kokocko		59	Dom	XIX w.
39	Kokocko		94	Dom	XIX w.
40	Kokocko			Obora i stajnia	kon. XIX w.
41	Kokocko			Obora i stajnia	1897 r.
42	Kokocko			Mleczarnia	pocz. XX w.
43	Kokocko			Dom	kon. XIX w.
44	Raciniewo			Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	XIX w.
45	Raciniewo			Dwór w zespole podworskim	ok. 1850 r.
46	Raciniewo			Pozostałości ogrodu zespołu dworskiego	kon. XIX w.
47	Raciniewo			Stodoła w zespole podworskim(3)	1883 r.
48	Raciniewo			Chlewnia w zespole podworskim (6)	1939 r.
49	Raciniewo			Obora w zespole podworskim (7)	1880 r.
50	Raciniewo			Kuźnia w zespole podworskim (8)	kon. XIX w.
51	Raciniewo			Budynek gospodarczy w zespole podworskim (9)	kon. XIX w.
52	Raciniewo			Obora w zespole podworskim (10)	1880 r.
53	Raciniewo			Budynek inwentarski w zespole podworskim (12)	kon. XIX w.
54	Raciniewo			Gorzelnia w zespole podworskim (13)	1902 r.
55	Raciniewo			Obora w zespole podworskim(15)	1881 r.
56	Raciniewo			Obora w zespole podworskim (16)	1881 r.
57	Raciniewo			Stajnia w zespole podworskim(17)	1927 r.
58	Raciniewo			Dom mieszkalny w zespole podworskim (18)	kon. XIX w.
59	Raciniewo			Budynek gospodarczy w zespole podworskim (19)	kon. XIX w.
60	Raciniewo			Wieża obserwacyjna w zespole podworskim (20)	1898-1902 r.
61	Raciniewo			Stodoła drewniana w zespole podworskim (21)	kon. XIX w.
62	Raciniewo			Piwnica ziemna w zespole podworskim (22)	kon. XIX w.
63	Raciniewo			Dom mieszkalny w zespole podworskim (26)	kon. XIX w.
64	Raciniewo			Budynek gospodarczy w zespole podworskim (27)	kon. XIX w.
65	Raciniewo		22	Dom mieszkalny w zespole podworskim (28)	kon. XIX w.
66	Raciniewo		20	Dom mieszkalny w zespole podworskim (29)	kon. XIX w.
67	Raciniewo		19	Dom mieszkalny w zespole podworskim (30)	kon. XIX w.

68	Raciniewo		18	Dom mieszkalny w zespole podworskim (31)	kon. XIX w.
69	Raciniewo		17	Dom mieszkalny w zespole podworskim (32)	kon. XIX w.
70	Raciniewo		16	Dom mieszkalny w zespole podworskim (33)	kon. XIX w.
71	Raciniewo			Dom mieszkalny w zespole podworskim (34)	kon. XIX w.
72	Raciniewo		10	Stacja kolejowa, ob. budynek mieszkalny	ok.. 1900 r.
73	Raciniewo		12	Kolejowa strażnica drogowa, ob.. Budynek mieszkalny	ok.. 1900 r.
74	Raciniewo	Bydgoska	2	Kolejowa strażnica drogowa wraz z ziemianką	ok. 1900 r.
75	Raciniewo			Dom kolejowy	l. 30. XX w.
76	Raciniewo			Cmentarz miejsce pamięci narodowej	1939 r.
77	Stablewice			Założenie przestrzenne zespołu podworskiego	poł. XIX w.
78	Stablewice			Dwór w zespole podworskim	1842 r, rozbud. XIX/XX w.
79	Stablewice		2	Oficina dworska w zespole podworskim (8)	kon. XIX w. ?
80	Stablewice			Stodoła w zespole podworskim (2)	1886 r.
81	Stablewice			Stodoła w zespole podworskim (3)	kon. XIX w. ?
82	Stablewice			Kuźnia i stelmacharnia w zespole podworskim (4)	kon. XIX w. ?
83	Stablewice			Stodoła w zespole podworskim (5)	1928 r.
84	Stablewice			Obora w zespole podworskim (6)	kon. XIX w, przebud. l. 70 XX w.
85	Stablewice			Stajnia i magazyn w zespole podworskim (7)	kon. XIX w. ?
86	Stablewice			Budynek gospodarczy w zespole podworskim (9)	kon. XIX w.
87	Stablewice			Spichlerz zbożowy w zespole podworskim (10)	kon. XIX w.
88	Stablewice		9	Dom mieszkalny w zespole podworskim (22)	kon. XIX w.
89	Stablewice		10	Dom mieszkalny w zespole podworskim (23)	kon. XIX w.
90	Stablewice		11	Dom mieszkalny w zespole podworskim (24)	kon. XIX w.
91	Stablewice		12	Dom mieszkalny w zespole podworskim (25)	kon. XIX w.
92	Stablewice		5	Dom mieszkalny w zespole podworskim (26)	kon. XIX w.
93	Stablewice		7	Dom mieszkalny w zespole podworskim (13)	kon. XIX w.

94	Unisław			Cmentarz parafialny stary	XV w., XIX w.
95	Unisław			Cmentarz parafialny nowy	1945 r.
96	Unisław			Cmentarz ewangelicki	poł. XIX w.
97	Unisław			Park dworski	poł. XIX w.
98	Unisław	Chełmińska	1	Portiernia w zespole cukrowni	pocz. XX w.
99	Unisław	Chełmińska	1	Budynek w zespole cukrowni	pocz. XX w.
100	Unisław	Chełmińska	4	Budynek przemysłowy w zespole cukrowni, ob. mieszkalny	1911 r.
101		Chełmińska	37	Młyn, ob.. budynek handlowy	1948 r.
102	Unisław	Chełmińska		Dom	XIX/XX w., przebudowany
103	Unisław	Chełmińska		Dom	XIX/XX w.
104		Chełmińska	46	Kapliczka z ogrodzeniem	ok.. 1900 r.
105	Unisław	Chełmińska	68	Budynek mieszkalny	XIX/XX w.
106	Unisław	Chełmińska	73	Budynek mieszkalny	pocz. XX w.
107	Unisław	Chełmińska	75	Budynek mieszkalny	XIX/XX w.
108	Unisław	Chełmińska		Dom	pocz. XX w.
109	Unisław	Dworcowa	4	Dworzec wraz z magazynem ekspedycji towarowej	dworzec 1912 r, magazyn ok. 1902 r., przebudowa l. 30. XX w.
110	Unisław	Dworcowa	5	Budynki należące do zespołu dworca kolejowego	ok. 1900 r.
111	Unisław	Dworcowa		Magazyn kolejowy	ok. 1900 r.
112	Unisław	Dworcowa	6	Dom wielorodzinny	l. poł. XX w.
113	Unisław	Dworcowa	6	Budynek inwentarsko-gospodarczy	l. poł. XX w.
114	Unisław	Dworcowa	8	Dom	l. poł. XX w.
115	Unisław	Dworcowa	8	Budynek inwentarsko-gospodarczy	l. poł. XX w.
116	Unisław	Dworcowa		Wodociągowa kolejowa wieża ciśnień	1910 r.
117	Unisław	Dworcowa/Chełmińska		Szkoła (mieszkania pracowników poczty?)	kon. XX w.
118	Unisław	Głazewska		Dróżnicówka	XIX/XX w.
119	Unisław	Grudziądzka		Dom	pocz. XX w.
120	Unisław	Lipowa	9	Dom	ok. 1913 r.
121	Unisław	Lipowa	18	Dom, ob. budynek handlowy	1913-1914 r.
122	Unisław	Lipowa	18	Budynek gospodarczy, ob. budynek handlowy	1914 r.
123	Unisław	Lipowa	19	Dom	1914 r.
124	Unisław	Lipowa	24	Dom	l. poł. XX w.
125	Unisław	Lipowa	26	Dom	1939 r.
126	Unisław	Lipowa	26	Budynek gospodarczy	1939 r.
127	Unisław	Lipowa	28	Dom	1930 r.

128	Unisław	Lipowa	29	Dom	1913-1914 r.
129	Unisław	Lipowa	45	Dom	pocz. XX w.
130	Unisław	Lipowa	47	Dom	pocz. XX w.
131	Unisław	Lipowa	48	Dom	1914 r.
132	Unisław	Lipowa	49	Kamienica	1930 r.
133	Unisław	Lipowa		Szkoła	1914 r.
134	Unisław	Parkowa	22	Dwór	ok. 1900 r.
135	Unisław	Parkowa	22	Stodoła	poł. XIX w.
136	Unisław	Parkowa	24	Dom	pocz. XX w.
137	Unisław	Rynkowa	9-11	Dom	1906 r.
138	Unisław	Wiślana (Rynkowa)		Dom	1907 r.
139	Unisław	Wiślana	1	Dom	kon. XIX w.
140	Unisław	Wiślana	2	Dom	XIX/XX w.
141	Unisław	Wiślana	3	Czworak	kon. XIX w.
142	Unisław	Wiślana	5	Czworak	kon. XIX w.
143	Unisław	Wiślana	5	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.
144	Unisław	Wiślana	7	Czworak	kon. XIX w.
145	Unisław	Wiślana	7	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.
146	Unisław	Wiślana	15-17	Dom	kon. XIX w.
147	Unisław	Wiślana	19	Dom	1912 r.
148	Unisław	Wiślana	26	Dom	ok. 1893 r.
149	Unisław	Wiślana	26	Budynek gospodarczy	ok. 1893 r.
150	Unisław	Wiślana	28	Dom	1. poł. XX w.
151	Unisław	Wiślana	30	Dom	pocz. XX w.
152	Unisław	Wiślana	31	Dom	pocz. XX w.
153	Unisław	Wiślana	33	Dom	1. ćw. XX w.
154	Unisław	Wiślana	33	Kuźnia	kon. XIX w., otwory przebud.
155	Unisław	Żwirki i Wigury	1	Dom z zespołu cukrowni	pocz. XX w.
156	Unisław	Żwirki i Wigury	3	Cukrowania (bud. użyteczności publicznej)	pocz. XX w.
157	Unisław	Żwirki i Wigury	7-9	Budynek starej suszarni z kominem fabrycznym i budynek transformatorów z zespołu cukrowni	k. XIX w.
158	Unisław	Żwirki i Wigury	7-9	Budynek suszarni i stacja wyżymania wyśrodków w zespole cukrowni	
159	Unisław	Żwirki i Wigury	7-9	Portiernia-waga w zespole cukrowni	
160	Unisław	Żwirki i Wigury	7-9	Biuro wypłat w zespole cukrowni	
161	Unisław	Żwirki i Wigury	7	Budynek mieszkalny w zespole cukrowni	
162	Unisław	Żwirki i Wigury	7-9	Budynek administracyjny w zespole cukrowni	
163	Unisław	Żwirki i Wigury		Dróżnicówka PKP	pocz. XX w.